

Din partea Mea :

V.C. Butureanu

L. 7

309779

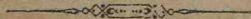
INCERCĂRI de METAFISICĂ

MATERIALISTĂ

DE

VASILE CONTA

PROFESOR LA UNIVERSITATEA DIN IAȘI.

I A S S I

Tipografia Națională, strada Alexandri.

1880.

12514 Dablet
546049

RC 117/05

Toate drepturile rezervate.

B.C.U. Bucuresti

C546049

INCERCARI DE METAFISICA
MATERIALISTĂ.

Introducere istorică.

Înainte de a expune sistemul meu de metafisică, voi arăta în trăsături mari calea ce au urmat ideile metafisice de la începutul omenirii până în zilele noastre; și voi dovedi că cele mai adânci sisteme metafisice ale filosofilor de astăzi derivă, prin evoluțiune înceată și continuă, din cele întâi și cele mai grosolane credințe ale omului primitiv.

Sub nume de idei și credințe metafisice înțeleg pe acele care răspund la întrebările cele mai înalte și mai adânci pe care și le pune omul, atât în privința lui însuș, cât și în privința lumii. Se înțelege că întrebările și răspunsurile metafisice nu au

fost în toate timpurile deopotrivă înalte și adânci: omul primitiv având o minte foarte mărginită, nu se putea întinde cu gândirea decât într'o sferă foarte mică; însă cu timpul, puterea de cugetare a omului a crescut din ce în ce mai mult, și sfera ideilor sale metafisice a devenit asemenea din ce în ce mai largă.

La început, și multă vreme mai târziu, ideile metafisice au format cu sentimentul religios un singur corp sub numire de credințe religioase. Deaceia prin expunerea sistemelor metafisice primitive voi face în același timp istoria religiunilor. Dar mai înainte de a păși la aceasta să vedem ce este sentimentul religios, și pentru ce se unește el la început numai decât cu ideile metafisice.

S'a zis că sentimentul religios caracterizează numai pe om. Însă după cum vom vedea el există în germene și la animalele superioare. Fără îndoială că acest sentiment în evoluțiunea sa se modifică și se complică cu cât ne suim pe scara vieții organice; așa fel că el nu mai este același nici chiar la om, dacă comparăm de-o

parte omul primitiv, și de alta omul civilizat de astăzi; dar această transformare în cursul timpului se aplică la toate facultățile sufletești; și precum, de exemplu, ideile omului civilizat de astăzi sunt o urmare și un rezultat al evoluțiunii ideilor rudimentare formate încă de pe când omul era animal inferior; tot așa sentimentul său religios de astăzi este o urmare al sentimentului corespunzător tot din timpul acela.

Instinctul conservator dă naștere și direcțiune la toate emoțiunile animalului, și la toate mișcările trupului determinate de dăsele. Însă, emoțiunea cea mai eficace pentru conservarea animalului este *frica*, aceasta silind pe animal a face tot ce-i stă prin putință pentru a scapa de de primejdiile ce amenință buna stare și existența sa. Această emoție este mult mai frecventă la animalele și la oamenii sălbateci decât la oamenii civilizați, pentru cuvântul că și primejdiile sunt pentru dăseii mult mai numeroase decât pentru aceștia. Pentru animalele de tot inferioare frica este *calitativ* aceeași în fața tuturor primejdiilor; fiindcă toate aceste le sunt deo-

potrivă necunoscute. Dar animalele superioare în urma experiențelor acumulate încep deja a face deosebire între primejdiile a căroră întindere le este cunoscută și acele a căroră întindere nu o pot de loc aprecia. Frica ce simțesc în fața celor întâi este deosebită de aceea pe care o simțesc în fața celor al doile. Așa de ex., un lup știe că poate fi omorât de câinii de la stână și de aceea are frică de ei; dar când întâlnește unul sau mai mulți din aceștia, ei, deși cuprins de oare-care frică, știe cu ajutorul experienței trecute să aprecieze întinderea puterii lor după numărul și talia lor; și dacă se bizue că-i va birui se răpede la ei, fără a înceta de a avea oare-care frică potrivită cu mica primejdie la care se expune; eară dacă nu se bizue atunci fuge, dar fuge de-o putere pe care a măsurat-o, și pe care știe cum s'o eviteze. Dar acest lup care are curajul să înfrunte puterea mai multor câni se sparie cumplit de un singur chibrit ce i s'ar aprinde noaptea înainte, și fuge plin de-o frică covârșitoare, fiindcă nu știe din experiență până unde se poate întinde puterea

flacării ce i s'arată. Înaintea cânilor lupul simte *frica de cunoscut*, eară înaintea chibritului *frica de necunoscut*. Această din urmă frică este simțită de cănele care latră la umbrele ce se mișcă noaptea pe lună înaintea lui, de boii care mugesc cu spaimă în momentul unui mare cutremur de pământ, etc. Această frică este adevăratul sentiment religios; eară acțiunile determinate de ea, precum latratul cânilor la umbre, mugetul și fuga boilor, etc., sunt cele întâi forme ale cultului religios.

Dintru început omul nu se deosebește de animalele superioare. Dar, după cum vom vedè în întâia periodă a ideilor metafisice omul ajunge să creadă, nu numai că oamenii au suflete, dar că sufletele celor morți hălăduesc în toate lucrurile și prin toate locurile din lume făcând fel de fel de isprăvi; așa că tot ce el nu poate să-și esplice altfel, este atribuit voinței acestor suflete. Dar omul primitiv nu poate să-și esplice aproape nimic în mod natural; deaceea el atribue voinței sufletelor mai toate fenomenele naturei, și în special mai toate rălele câte i se întâmplă. Sufletele aceste sunt chiar consi-

derate ca esențial răutăcioase stând numai la pândă în toate locurile ca să întâmpine pe oameni cu tot felul de nenorociri. Fiind că la fie-care pas omul primitiv este espus la rele de acele pe care el le atribue sufletelor de morți; deaceea, pe de-o parte, el este aproape neconținut cuprins de frica de suflete; eară, pe de altă parte, *in mintea lui niciodată nu se infățișează ideea de suflet de mort fără să fie întovărășită de sentimentul fricei de necunoscut*. Această idee însă este cea mai înaltă idee metafisică a omului primitiv, și după cum vedem ea este de la început nedespărțită de frica de necunoscut care nu e altă ceva decât sentimentul religios în întâia fază a dezvoltării sale. Este de observat că sufletele morților nu sunt considerate în această perioadă cu mult mai puternice decât omul; deaceea acesta tot îndrăznește a lupta contra lor cu ajutorul diferitelor vicleșuguri.

În a doua perioadă a ideilor metafisice când sufletele eroilor deveniți regi sunt prefăcute în zei, omul crede că acești zei sunt nemăsurat mai puternici decât sufletele celorlăți oameni morți. Acești zei inspiră

omului o adevărată groază: căci pe lângă că sunt răutăcioși și răsbunători ca și sufletele ordinare ale morților, apoi sunt absolut invincibili de oameni; așa că pentru a imblânzi mânia lor se simte trebuință de a le da să mănânce ca jertfe mii și zeci de mii de oameni; și de multe ori nici aceste jertfe nu-i imblânzesc, și nu-i opresc de a chinul pe oameni cu boale, cu foamete, cu inundații, cu prăbușeturi de pământ, etc. Temearea religioasă ce se unește aici cu ideea metafizică de zei este mai mare în această perioadă decât în toate celelalte; și cu toate acestea chiar în această perioadă temerea de necunoscut începe a se complica cu alte sentimente accesorie mai dulci. Și în adevăr eroul devenit rege pe cât timp se află încă în viață este teribil pentru supușii sei asupra cărora are o putere nemărginită pe care o întrebuințează cu multă cruzime; dar în același timp el este apărătorul poporului seu contra popoarelor străine, și totodată este generos cu acei acărora devotament și supunere către dănsul sunt absolute. Deaceea el inspiră supușilor sei groază în cel mai mare grad și totodată o oarecare iubire ameste-

cată cu recunoștință și devotament. Sentimentul barbarului ce se află în fața unui astfel de rege este deci o amestecătură de groază, de iubire și de admirațiune, ceea ce în altă ordine de idei se numește *impresia sublimului*. Când eroul moare sufletul său devine și mai teribil, fiindcă sufletul despărțindu-se de trup devine totdeauna mai puternic; dar într'acelaș timp el devine un zeu protector al poporului său pe care îl ajută în războaiele ce acesta are cu popoarele străine, luptând el însuș contra zeilor protectori ai acestor popoare. De aici urmează că zeul inspiră aceleași sentimente, însă amplificate, pe care le inspiră eroul devenit rege în viață fiind. Regii scoboritori ai celui întâiu erou devenit rege, chiar dacă nu sunt așa de valoroși ca strămoșul lor, sunt considerați că cu ajutorul acestuia pot dispune de toate puterile lumii nevăzute; după aceea pentru puterea lor sunt zeificați după moartea lor, și astfel numărul zeilor teribili crește neconținut.

În a treia perioadă a ideilor metafisice când se fixează un număr hotărît de zei stabili și când societățile încep a fi cărmuite după legi elaborate, legislatorii care sunt regi sau

preoți, și prin urmare în comunicare directă cu zeii de la care se inspiră, pretind a spune poporului voința zeilor; astfel că păzirea regulilor stabilite pentru purtarea în societate se confundă cu păzirea voinței zeilor. Din acest moment practicarea religioasă face un singur corp cu morala în sensul cel mai larg al cuvântului, morală despre care omul nici n'avusese încă până atunci idee. Dar tot din acest moment începe a se mai slăbi temerea de necunoscut; căci omul cunoscând acum care anume sunt poruncile zeilor, el știe cel puțin ce să facă pentru a evita cu oarecare siguranță mânia acestora.

În perioda monoteismului omul crede că peste toată lumea este un singur stăpân, D-zeu, atât de puternic încât lumea întreagă nu i-ar pute sta împotrivă; deaceia omul nici nu poate să se gândească la D-zeu fără a simți o temere adâncă întovărășită de sentimentul și de convicțiunea celei mai complete nimicnicii a sale în comparație cu puteterea nemărginită a lui D-zeu. Cu toate acestea, fiindcă în această perioadă societățile ajung prin dezvoltarea instinctului conservator a-și da legi și instituțiuni după care

omul este ținut a face numai bine, și fiindcă acest bine este considerat a fi poruncit chiar de D-zeu; deaceea, pe de-o parte omul începe a considera pe D-zeu ca bun și generos: eară pe de altă parte, începe a ave mai puțină temere de dănsul, fiindcă din nenumăratele legi sociale și precepte morale el cunoaște mai cu deamăruntul voința lui pe care o poate urma cu mai multă ușurință, și fiindcă el știe că are a face cu o ființă generoasă. Deaceea ideea de D-zeu începe a inspira, afară de temere care tot rămâne fundamentul sentimentului religios, un fel de supunere plăcută, de respect, de admirațiune și de iubire filială amestecată cu o dulce speranță la o resplătire părintească, fie în lumea aceasta, fie în alta. Temerea de necunoscut se găsește deci modificată întru câtva de alte sentimente lăaturalnice, născute însă tot dintr'ênsa. Aceste sentimente sunt apoi ajutate în desvélirea lor, și susținute de credința în nemurirea sufletului și în raiu, credință care satisface așa de bine aspirațiunile ce se nasc din instinctul conservator. Temerea de necunoscut modificată în câtva prin sentimentele de mai sus este

numită chiar de către teologi *frica de D-zeu*, conform sfintelor scripturi care spun că „frica de D-zeu este inceputul înțelepciunii.“ Frica de D-zeu este deci sentimentul religios mărturisit de credincioșii cei mai civilizați de astăzi; și acest sentiment este nedespărțit la monoteiști de ideea de D-zeu, care pentru dĕn, ii este cea mai înaltă idee metafizică D-zeu fiind cauza cauzelor.

În perioada panteismului temerea de necunoscut se slăbește încă și mai tare pentru rațiuni analoage celor de mai sus.

Am zis că sentimentul religios este în esența sa temerea de necunoscut. Mi se va obiecta poate, că omul avĕnd în toate perioadele dezvoltării sale religioase o idee foarte lămurită, deși poate greșită, despre spiritele care sunt cauza tuturor lucrurilor, el nu se teme de necunoscut, ci de ființi foarte cunoscute. La aceasta voi răspunde că toate spiritele, de la sufletele ordinare și până la D-zeu, sunt considerate a fi nu numai foarte puternice și aplecate a face rău omului, dar și inzestrate cu voință liberă; așa că necunoscutul de care se teme omul nu este propriu vorbind ființa de la care poate proveni

răul, ci *efectuarea răului și întinderea lui*, lucruri care nu se pot de loc prevedea, fiindcă atârnă de capriciul spiritelor. Tot într'o astfel de pozițiune se află, de exemplu, și lupul care vede noaptea un chibrit aprins înaintea lui; el are o idee lămurită, cel puțin despre forma și culoarea flăcării ce vede, și știe că din partea acestei flăcări și nu de altă parte poate să vină răul de care se teme; dar el fuge fiindcă nu știe nici dacă flăcarea îl va cruța sau nu, nici până unde se va întinde răul ce i-l va face. Așa dar temerea de necunoscut este în esență aceeași de la animale până la omul civilizat.

Să se observe că temerea de necunoscut crește la început în proporție cu puterea ce se atribuie spiritelor, până în perioada a doua unde ajunge la maximum intensității sale; fiindcă atunci, pe de-o parte zeii sunt foarte puternici; eară pe de altă parte, voința lor nu are nici un frâu, sau cel puțin este cu totul necunoscută. De aici încolo, voința spiritelor superioare, fiind din ce în ce mai cunoscută și pentru a zice astfel, mai regulamentată, temerea de necunoscut descrește din ce în ce mai mult. La această descreș-

tere contribue și progresul cunoștințelor experimentale care pe zi ce merge răpesc de la a tot puternicia spiritelor câte un fenomen natural recunoscut ca producându-se totdeauna după legi fixe.

Cu progresul științelor pozitive omul ajunge în timpurile din urmă la convingerea că toate fenomenele se produc conform unor legi fixe și necesare. De aici încolo omul nu mai are nimica de temut sau de așteptat de la voința liberă a nici unei ființi închise, posibile sau imposibile. Cu toate acestea se observă că sentimentul religios există încă, deși într'un grad foarte slab, chiar la învățați de acei care se cred cu totul emancipați de credințele religioase. Aceasta se întâmplă prin lipsa unei convingeri complete și prin efectul eredității. Căci acea parte a creierului care servește ca organ al sentimentului religios au ajuns de sigur la o foarte mare desvoltare și a câștigat o mare consistență, în urma unui lung exercițiu de funcționare urmat în multe mii de ani; astfel că, deși acest organ se află de mult în decadentă, totuși generațiile actuale au moștenit cu dănsul o predispoziție organică pen-

5746049

tru sentimentul religios, care nu va dispăre pe deplin decât când organul respectiv va fi cu totul atrofiat în urma unei lungi neîntrebuințări. Pe cât timp această predispoziție există încă, omul e dispus a admite cu ușurință existența lui Dumnezeu, fără nici o trebuință metafizică; ci numai pentru a da un obiect inteligibil temerii ereditare pe care o simte. Pe cât timp el nu dă un obiect determinat sentimentului religios, acesta se manifestă ca o vagă și slabă temere de necunoscut. Această temere inspiră la unii învățați preținși emancipați de credințele religioase raționamentul următor care nu e niciodată mărturisit: „Lumea este *pe cât o cunoaștem noi* cărmuită de legi fixe și trebuitoare; dar cunoștințele noastre nu se întind mai departe de oare-care margini; și dincolo de aceste margini este un necunoscut nesfirșit, în care poate foarte bine intra posibilitatea existenței unui Dumnezeu răsbunător. Dacă din întâmplare acest Dumnezeu există, atunci pentru că nu l'am recunoscut, el ar pute să mă pedepsească, fie pe lumea aceasta, fie pe o altă lume acăreia existență earăș este posibilă în nesfirșitul necunoscut.

Deaceea, pentru toate eventualitățile, e prudent ca să admit existența lui Dumnezeu.“ Acest raționament, pe care eu insumi mi-l făceam cu câți-va ani în urmă, este făcut de acei care nu sunt încă convingși adânc de adevărul că, *nimic în lume nu atărnă de liberul arbitru al nimăruia*, și că *totul se face conform unor legi absolut fixe și necesare*. Însă acest adevăr câștigă din ce în ce mai mult teren, cu cât științele pozitive fac progres; și va veni o zi când toată lumea va fi pe deplin convinsă de el. Din acea zi temerea de necunoscut precum și ori ce alte urme ale sentimentului religios vor fi dispărute cu totul și pentru totdeauna.

Dacă punem de-o parte sentimentul religios care, dupăcum am văzut, este destinat a dispăre cu totul, și sentimentele morale care au început de mult a se emancipa de voința divină, atunci nu mai rămâne din toate religiunile decât niște idei metafisice; și în acest înțeles se poate zice că religiunile sunt sistemele metafisice ale omului în primele perioade ale dezvoltării sale; precum cele mai înalte generalizări sistematizate ale științelor pozitive constituiesc, sau vor con-

stitui, sistemele metafisice pentru timpurile ulterioare. De aici rezultă că este falsă opiniunea d-nului H. Spencer după care religiunea și știința ar avè pentru *căutarea adevărului*, domenii *distincte și coexistente*, cea d'intăi ocupându-se cu *incongos cibilul* și cea de-a doua cu *cognoscibilul*. A zice că religiunea poate coexista, și prin urmare, poate fi conciliată cu știința este tot așa de absurd ca și a zice că pot *coexista* două forme *successive* ale aceluiaș lucru; ca și a zice, de exemplu că se poate concilia astronomia veche care zicea că soarele se învërtește împrejurul pământului cu astronomia modernă care zice că pământul se învërtește împrejurul soarelui. Metafisica religioasă este destinată a peri și a nu coexista cu metafisica științifică, pentru motivul că ea se transformă pentru a da naștere acestei din urmă. Este invederat că in timpul de tranzițiune, metafisica științifică crescândă coexistă cu metafisica religioasă descrescândă; dar ceea ce voesc să afirm este că aceste douë forme de cugetare nu pot să se desvolteze și să meargă *paralel* int'aceeași direcțiune suitoare sau coboritoare.

Aceste fiind zise, pășim la istoria ideilor metafisice.

Din cercetările științifice făcute în timpurile din urmă rezultă că noi am trecut, în privința ideilor ca și în celelalte privinți, prin toate gradele intermediare care se află între noi și popoarele cele mai sălbatece. Remășișuri din toate credințele strămoșilor noștri se află cu imbelșugare în limbele, poveștile, baladele, superstițiunile, obiceiurile popoarelor civilisate de astăzi; și din aceste remășișuri se constată că noi am avut odinioară aproape întocmai aceleași credințe pe care le au astăzi popoarele sălbatece și cele barbare. Deaceea cu credințele popoarelor sălbatece de astăzi și cu remășișele ce conservăm încă din vechile noastre credințe putem reconstitui ideile metafisice pe care le-am avut succesiv de la începutul omenirii până acuma.

Transformarea ideilor metafisice de la începutul omenirii până acuma s'a făcut încet, pe nesimțite și neîntrerupt; așa încât e cu neputință a găsi o deosebire radicală între ideile corespunzătoare la două epoce despărțite prin un interval, nu numai de căți-

va ani, dar chiar de câteva veacuri. Cu toate aceste, fiindcă deosebirea este foarte mare între credințele care corespund la epoce foarte îndepărtate una de alta, și totodată pentru a fi mai metodic în expunere, voi împărți istoria ideilor metafisice în mai multe perioade mari, mai mult sau mai puțin artificiale, caracterizate prin sisteme metafisice destul de deosebite.

Sectiunea I.

Perioda Fetişismului.

Puterea intelectuală și sfera de gândire cresc treptat cu cât ne suim pe scara care se întinde între animalele cele mai inferioare și oamenii cei mai civilizați. Dacă ne oprim la animalele nemijlocit inferioare omului, precum sunt câinii, elefanții, maimuțele, vedem că, deși ele gândesc, totuși atențiunea lor nu este atrasă decât de *un foarte mic număr de obiecte* care se află relativ *foarte aproape* de dăsele, și amintirile precum și previ-

siunile lor nu se rapoartă decât la *un foarte mic spațiu de timp*. Cu alte cuvinte, gândirea acestor animale se învărtește într'o foarte mică sferă de spațiu, timp și materie. Aceste animale primesc impresiunea obiectelor ce se află în apropiere de dăensele, dar gândirea lor încă nu este împinsă spre cauza acestor obiecte. Obiectele îndepărtate, precum sunt soarele, stelele, nouii, cerul, sunt percepute de aceste animale ca obiecte apropiate, și de multe ori nu sunt percepute de loc.

Când animalul devine om el mai lărgeste sfera sa de gândire; dar pe la început el tot nu cugetă la cauza lucrurilor ce-l încunjură. Sunt și astăzi oameni sălbateci foarte stupizi care, fiind întrebați asupra cauzei lucrurilor celor mai simple, ei rămân uimiți și nu înțeleg întrebarea, fiindcă ea nu le-a trecut niciodată prin minte. Sunt alți sălbateci desigur mai superiori, care fiind întrebați cine face ca burueana să crească, ca riul să curgă, ca vântul să bată, ei răspund că nimeni, și că toate aceste vin așa de la sine. Acești oameni nu au încă nici o religie, nici o idee metafisică propriu zisă.

Dar deaici în colo omul începe a-și face

o idee despre cauza lucrurilor celor mai apropiate de dănsul, și apoi treptat despre cauza lucrurilor din ee în ce mai depărtate de dănsul. Eată cum ajunge el la aceasta;

Omul compară în mintea sa chiar fără să vree imaginile obiectelor simțite, și concepe, prin urmare, un raport de asemănare sau de neasemănare între dănsule. Inșă omul primitiv, având creerul foarte puțin diferențiat, percepe foarte puține imagini care să fie deosebite unele de altele; ceea ce însemnează că multe obiecte deosebite pentru un creer mai diferențiat produc aceeași impresiune într'un creer rudimentar cum este acel al omului primitiv. Ceea ce se întâmplă cu imaginile lucrurilor exterioare se întâmplă, pentru acelaș motiv, și cu elementele imaginilor, adică cu ideile abstracte, generale sau particulare, care represintă proprietățile și calitățile lucrurilor exterioare. Deaceea omul primitiv are puține idei, și fie-care din aceste represintă la un loc mai multe feluri de calități pe care omul primitiv nu le poate încă distinge; inșă pe o treaptă mai înaltă a civilizației, omul recunoaște că fie-care din ideile crezute odată simple se poate analiza

și descompune în alte idei mai elementare reprezentând subdivisiuni de ale calității crezute odată ireductibilă. Din toate aceste rezultă că omul primitiv consideră ca egale sau ca asemănătoare lucruri de acele pe care, în urma diferențierii creerului și a analizării din ce în ce mai adânci a lucrurilor în decursul veacurilor, omul mai înaintat le găsește că sunt neegale sau chiar cu totul deosebite. Dacă pe lângă aceste vom mai adăogi că, după o lege fundamentală a cugetării, omul este totdeauna împins să conchide, prin inducțiune și analogie, la asemănarea lucrurilor necunoscute sau puțin cunoscute cu acele despre care el are cunoștința cea mai lămurită, și dacă vom mai adăogi că sunt foarte puține lucrurile lămurit cunoscute din care omul primitiv are să trage concluziunile sale; atunci vom înțelege ușor pentru ce omul primitiv confundă și pune pe aceeași linie lucruri din care, pentru noi, unele sunt reale și altele închipuite, sau, unele posibile și altele imposibile. De altminteră, distincțiunile aceste atărnă cu totul de gradul de diferențiere al creerului; și e probabil că deacum peste câteva mii de ani co-

boritorii noștri vor găsi că și noi am făcut confuzie între lucruri deosebite precum găsim noi astăzi că au făcut oamenii primitivi.

Fiindcă omul conchide în mod trebuincios, prin inducțiune și analogie, de la lucrurile cunoscute la cele necunoscute sau puțin cunoscute; de aceea e interesant a se ști care sunt cele întâi și cele mai lămurite cunoștinți pe care le-a căpătat omul primitiv și care i-au servit ca punct de plecare a meditațiilor sale.

Atențiunea omului primitiv fiind atrasă aproape exclusiv de trebuințele trupului său și de mișcările ce el face pentru satisfacerea acestor trebuințe, cele întâi cunoștințe vagi ce el capătă se rapoartă la persoana sa; și aceste cunoștințe devin apoi din ce în ce mai lămurite, și sunt în tot timpul viitor cele mai lămurite din toate, fiindcă rezultă totdeauna din cea mai mare sumă de experiență ce face omul vr'odată. Cunoștința de sine fiind cea d'întâi formată și cea mai lămurită în urmă, devine baza de comparațiune și punctul de plecare pentru toate celelalte cunoștinți; de aceea omul atribue, prin analogie și inducțiune, caracterele sale mai

intăi celorlalți oameni, apoi animalelor și insfirșit tuturor lucrurilor din lume. Această tendință a omului de a imprumuta tuturor lucrurilor chipul și asemănarea sa se numește antropomorfism, și s'a manifestat neconținut și pretutindeni de la începutul omenirii și până astăzi.

Să vedem acum, conform acestor principii, ce idei metafisice au putut să se formeze în capul oamenilor primitivi.

Voiu împărți aceste idei în două categorii, din care una se rapoartă la prevestiri și alta la spirite.

§ 1. *Prevestirile.*

Cea mai îndepărtată origine a ideii de cauză o găsim în asociațiunea necesară a imaginilor corespunzătoare obiectelor care au fost percepute nemijlocit unul după altul. Așa, de exemplu, când omul primitiv percepe pe rând mai întâi apunerea soarelui și după aceea noaptea, și mai cu samă când aceasta s'a repetat mai de multe ori, atunci ori de câte ori vede soarele apuind, imaginea

noptii se infățișează în mintea lui și se așteaptă a o vedea în realitate. Această *așteptare* există și în mintea animalelor superioare, și dacă ea nu dă încă naștere la ceea ce numim noi, propriu vorbind, idee de cauză, ea produce însă ceva analog care s'ar putea numi o idee vagă de *succesiune necesară*.

Dar eată cum ideea de cauză este ajutată în formarea ei și întărită prin antropomorfism :

Cunoștința de sine este la început foarte vagă și nu cuprinde deocamdată decât conștiința trebuințelor trupești și aceea a satisfacerii lor. Mai târziu ea cuprinde și o idee vagă despre raportul ce există între o trebuință și satisfacerea ei, și care nu este altă ceva decât ideea de *voință* sau *cauză*. Voința sau cauza atribuită mai întâi celorlalți oameni și animalelor nu se observă în aceștia decât ca o *succesiune* a două fapte; a celui prin care se manifestă trebuința și a celui prin care se arată satisfacerea ei. Din aceste omul conchide mai târziu prin analogie, când atențiunea lui este atrasă și de alte lucruri, că ori ce succesiune de lucruri e o succesiune de cauză și efect. Această concluziune

este confirmată de cea uiai mare parte din faptele ce se observă in natură; adică de toate acele care se repetează in aceeași ordine. De altă parte, omul sêlbatec nu are creerul destul de diferențiat prin experiență și nu are observațiunea destul de atentă pentru a face distincțiuni între diferitele succesiuni de fapte, și a recunvaște că numai unele fapte se succedeaază totdeauna in aceeași ordine, și că chiar printre aceste sunt unele care se succedeaază fără a fi respectiv cause și efecte propriu zise. Sêlbatecul, neputend încă concepe decât o singură idee pentru toate succesiunile, nu are decât o singură credință, anume că totdeauna lucrul următor este produs de cel care a precedat. Astfel când vede curcubeul și după aceea imprăștierea nourilor, el crede că aceștia au fost speriați sau alungați de curcubeu; când vede o stea căzend și după aceea un om murind, crede că evenimentul d'intăi a produs pe cel de-al doile; când intălnește in cale-i cutare animal și după aceea i se intămplă o nenorocire, el crede că acel animal i-a pregătit nenorocirea; când plecând la vênat intălnește in drum cutare sau

cutare pasere și după aceea prinde vânat mult, el crede că acea pasere i-a scos vânatul înainte și așa mai departe. Deaceea când cu altă ocaziune el vede una din aceste presupuse cauze, el crede că va urma și presupusul efect respectiv. Dacă însă se întâmplă ca presupusul efect să nu urmeze, atunci el atrivue aceasta la o cauză sau voință contrară celei d'întâi, însă tot de natura acesteia. De exemplu, dacă mergând la vânat omul primitiv întâlnește în cale-i paserea ce-i prevestește un vânat imbelșugat, și după aceea sau tot în acel timp mai întâlnește și alte lucruri mai mult sau mai puțin neobiceșuite, atunci el crede că, deși paserea favorabilă i-a scos vânatul înainte, însă unul din celelalte lucruri ce a mai întâlnit în cale i l'a alungat. Deaceea toată stradania filosofică a omului primitiv consistă în a cerceta căruia din lucrurile întâlnite mai dinainte se datorește întâmplarea mai din urmă. După experiențe de veacuri se hotărăște însfirșit ce urmare trebuie să aibă întâlnirea ori întâmplarea cutărui sau cutărui lucru; și fiindcă toate lucrurile sunt privite mai cu samă din punctul de vedere

al binelui sau al răului ce ele poate să cauzeze omului; deaceea toate lucrurile ajung a fi clasificate în lucruri de bun augur și de rău augur, fie care din aceste prevestind un bine sau un rău special.—Când mai târziu aceste idei se combină cu acele despre spirite, omul crede că în fie-care lucru ce prevestește rău se află un spirit ce-l dușmănește; deaceea el caută a împiedeca pe acest spirit de a-și realiza planurile rele, rugându-l, amenințându-l, amăgindu-l cu făgăduinți, și la nevoie chiar paralizându-i forțele cu ajutorul unui alt duh invocat pentru aceasta, sau cu alte mijloace vrăjitorești. Cu chipul acesta omul ajunge a găsi leac pentru mai toate prevestirile rele.—Un leac de felul acesta întrebuințează țăranii în România când asvêrl un mănunchiu de pae după popa ce au întâlnit la drum, această întâlnire fiind totdeauna socotită de ei ca de rău augur.

Din aceste idei primitive asupra cauzei lucrurilor s'au născut toate credințele primitive la prevestiri precum și arta de a prevesti. Aceste credințe și această artă s'au dezvoltat și s'au complicat mai târziu din ce în ce mai mult. Ele au existat

in diferite grade de perfecționare la toate popoarele vechi și noue și se află încă in putere la clasele de jos ale popoarelor celor mai civilizate de astăzi; ba ce e mai mult, ele nu au dispărut încă cu totul nici chiar din clasele culte ale acestor popoare. Pentru a dovedi aceasta e destul a aminti superstiția privitoare la zilele nefaste in care nu se poate incepe o intreprindere, superstiția privitoare la numărul 13, și mai cu samă superstițiile jucătorilor la noroc care cred cu tot dinadinsul că norocul sau nenorocul lor atărnă de locul ce-l ocupa la masa de joc, de vecinătatea cutărei sau cutărei persoane, de menirea ce o face in gând, etc.

§ 2. *Sufletele**)

Credința in suflete este născută din antropomorfism și din neputința in care se găsea omul primitiv de a deosebi, ceea

*) Cele mai multe fapte din câte sunt resumate in acest paragraf și in secția următoare, precum și unele din interpretările lor sunt luate din cărțile următoare: *Principles of Sociology* de H. Spencer, *Primitive Culture* de Ed. Tylor, și *Origin of Civilisation* de Sir John Lubbock.

ce noi numim cu drept sau fără drept, realul de inchipuit și posibilul de imposibil.

Visurile, umbrele și imaginațiunile reflectate de apă și de corpurile lucii au fost de sigur cele întâi și cele mai frecvente fenomene amăgitoare care au atras atențiunea omului primitiv când el a ajuns să fie capabil de oare-care reflexiune.— Se știe că animalele superioare și copiii mici cred că văd ființe reale în dosul oglinzei în care se uită; că ei caută să prindă umbrele care se mișcă; și că copiii mici care au văzut în vis vr'un monstru înspăimântător nu se cred în siguranță după ce s'au trezit din somn, decât grămădindu-se la sinul mamei lor pentru a fi apărați de dănsa. Aceste fapte ar fi singure de ajuns pentru a dovedi că omul primitiv, a căruia inteligență nu era la început mai mare decât aceea a ființelor de mai sus, a trebuit să fie amăgit ca și aceste de către aceleași fenomene. Dealmintrelea sunt chiar astăzi sêlbateci, precum sunt locuitorii din Noua-Zelandă, care cred în realitatea obiectivă a visurilor lor,

și care atribuiesc un fel de trup și o existență deosebită umbrelor și imaginilor reflectate de corpurile lucii.

Să presupunem că un om sălbatec care începe a fi capabil de oare-care reflexiune visează că se duce la vânat, că în pădure se întâlnește cu cutare om, că împreună cu el face un ospet imbelșugat... când deodată la un strigăt al vecinului său se trezește. El povestește vecinului că în realitate el a fost la vânat și la ospet. Vecinul însă îl asigură că nu l'a văzut în tot timpul somnului mișcându-se din locul unde s'a culcat. Ce poate conchide de aici sălbatecul nostru? El nu poate conchide desigur decât că persoana sa este compusă din două ființi identice: una care este culcată în timpul somnului, și alta care tot în acel timp se desparte de cea d'întâi pentru a umbla singură încoace și încolo, reintorcându-se răpede la locul său, ori de unde ar fi, îndată ce este chemată. Această din urmă ființă este aceea ce se numește mai târziu suflet. Să se observe că sufletul, care mai târziu este considerat din ce în ce ca mai transpa-

rent, mai aerian, mai inapucabil, la inceput n'a putut fi considerat decât ca un simplu duplicat al trupului, având aceeași consistență, aceleași trebuințe și aceleași satisfacțiuni ca acesta.

Selbatecul întâlnește în vis nu numai lucruri de acele care sunt încă în ființă, dar și oameni care au murit, animale care au perit, lucruri nemișcătoare care au fost stricate sau nimicite. Deaici el conchide că toate aceste ființi și lucruri nu pot fi decât duple de natura lor, și că el n'a văzut în vis decât sufletele lor, de oarece el știe că trupurile lor au fost desființate. Așa dar selbatecul se întâlnește în vis cu sufletele lucrurilor ce nu mai există precum și cu lucrurile ce există sau cu sufletele acestora.

Credința în suflete este întărită prin reflexiunea ce omul primitiv face asupra umbrelor. Ce poate fi umbra care se ține de om, care merge și se oprește cu dănsul, care imitează toate mișcărilor lui și care samănă așa de mult cu dănsul? Ea nu poate fi, își zice selbatecul, decât sufletul, care se ține nedespărțit de om pe cât

timp acesta e viu și se desparte de densusul când acesta e mort. Această concludsiune este confirmată și de imprejurarea că, precum nu poate cineva apuca cu mâna sufletul care ese din omul adormit spre a se duce după aventuri proprii, tot așa nu poate apuca umbra care se ia după om.

Dar precum oamenii au umbre, tot așa au și animalele, și planetele, și munții, și petrele, și toate lucrurile din lume. Așa dar, fie-care lucru din lume are câte un suflet.

Ceea ce s'a zis despre umbre se aplică și la imaginile lucrurilor reflectate in apă.

Sunt astăzi popoare sălbatice, nu de tot inapoete, care cred că omul are două suflete. După această credință, când omul doarme, unul din sufletele sale ese din trup pentru a umbla incoace și incolō, pe când celalalt rămâne să păzească trupul și manifestă prezența sa prin respirare; ear când omul moare atunci amundouă sufletele sale se duc și respirarea inchează. Fiindcă respirarea este semnul după care se cunoaște că unul sau amundouă

sufletele se află în trup, deaceia sufletul și-a primit numirea la toate popoarele și în toate limbele de la cuvintele ce însemnează a *sufli*, a *respira*. Este de observat că la popoarele vechi precum la Indieni, la Greci, la Romani, sufletelele morților se mai numeau și *umbre*. Toate aceste numiri, însă, confirmă teoria ce susținem în privința originii credințelor în suflete.

Sunt unele popoare indigene în India care cred că omul are trei suflete. E probabil că în toate locurile omul a ajuns la această credință când a simțit trebuința să-și explice cum și pentru ce el poate avea în același timp o umbră, o imagine reflectată de apă, și trupul însuflețit de puterea și voința obicinuită. Aceste trei suflete sunt însă așa de strins legate între dăsele încât ele nu se despărțesc niciodată, afară numai decât pentru mici momente; și când este ca omul să moară, ele părăsesc toate împreună trupul acestuia. Cu alte cuvinte, cele trei suflete ale omului nu formează decât unul singur care se poate divide accidental și momentan în trei părți. Este probabil că din ideea

acestei treimi nedespărțite a sufletului omenesc s'a născut mai târziu ideea treimei nedespărțită a sufletului lunei, a lui Dumnezeu, in religiile brahmanismului, a budhismului și a creștinismului.

La inceput sufletele nu sunt nemuritoare. Și in adevăr, omul primitiv nu poate să creadă că trăesc decât acele suflete pe care el le vede in vis sau altfel. Inșă, dintre lucrurile și ființele care au perit, nu i se mai arată lui in vis decât acele care au perit de curënd și despre care el păstrează amintire. A, a dar toți strămoșii și toate lucrurile de altă dată care nu se mai arată in vis au perit cu suflet cu tot. Deaici urmează că sufletul poate să moară odată cu trupul, dar obicnuit el trăește încă mulți ani după moartea acestuia; și dacă sunt mai multe suflete, ele pot muri deodată sau pe rând. Conform acestor credințe la toate popoarele sêlbatece se intrebuintează diferite mijloace sigure pentru a ucide sufletele morților!

La inceput sufletele morților nu au un raiu sau un iad unde să trăească. Ele

umblă pe pământ cam pe locurile pe unde umblau trupurile când erau în viață. Fiind însă că lucrurile și ființele din lume, atât cele care trăesc trupește cât și cele care au perit sunt nenumărate, și fiindcă fiecare din aceste are unul, două și chiar trei suflete; deaceea omul primitiv crede că nu e loc în lume în care să nu se găsească suflete cu gramada. Aceste suflete însă nu stau binișor: cele care au pierdut trupurile lor caută să intre pe furiș în trupuri străine pe când sufletele acestora sunt plecate momentan, sau intră cu putere peste alte suflete pe care le dă afară; de altă parte chiar sufletele cu trupuri au câte odată fantazia de a trece în alte trupuri străine. Sufletele mai au puterea de a se transfigura, și de a lua proporțiuni colosale sau de tot mici: toate aceste le vede sêlbatecul cu proprii sêi ochi când visează sau când se află singur în întunec. Fiindcă sufletele se află cu gramada pretutindeni și au astfel de puteri, deaceea nu e nici o mișcare sau lucrare în lume pe care omul primitiv să nu o atribue unui suflet. Astfel, o creangă se

clatină, este un suflet care o scutură; o peatră se rostogolește de pe munte, este un suflet care a împins-o; când sêlbatecul chiue în pădure și-i răspunde un ecou, este un suflet care îl îngână; și așa mai departe.

Sêlbatecul crede bucuros că binele care i se întâmplă vine așa de la sine; în timp ce toate nenorocirile sale le atribuie sufletelor. Sufletele morților se deosebesc mai cu samă prin răutatea lor. Sêlbatecul este bolnav din cauză că unul din aceste suflete îi înțapă inima cu spini, îi pune cărbuni aprinși pe temple, îi stringe intestinele, și așa mai departe, după organul afectat și după felul de durere ce simte. El este în delir, sau într'un acces de nebunie ori de epilepsie din cauză că un suflet de mort, sau chiar o mulțime de aceste suflete, au intrat în trupul său după ce au alungat sufletul acestuia, și îl chinuesc numai din plăcerea de a face rău. Moartea chiar, adică despărțirea fără voce a trupului de sufletul său, este atribuită sufletelor morților, când ea nu este determinată prin violențele oamenilor în viață.

Tot in feliul acesta se esplică toate nenorocirile omului. Dar de ce sufletele sunt așa de răutăcioase? Kată de ce: Sělbatecul este in luptă continuă nu numai cu natura, dar cu oamenii din fel de fel de triburi dușmane din care el nu face parte, și chiar cu tovarășii sei de toate zilele. El nu e sigur de o imbucătură de măn-care de răul tuturor acestora decât numai dacă face și el intrebuințare cât mai multă de pumni și de ciomag. Mai toți oamenii fiind in timpul vieții lor dușmanii sělbatecului, sufletele lor continuă firește după moarte a face rău acestuia. Cu chipul acesta sělbatecul are pe capul său ca dușmani și pe vii și pe morți. El trebuie deci să lupte pentru existența sa cu toți acești dușmani. Armele și artificiile pe care el le intrebuințează in lupta sa cu morții se pot împărți in următoarele șapte clase.

1°. *Bataea ordinară*. In timpul zilei sufletele morților nu sunt tocmai puternice; și atunci ele sunt ușor invinse cu armele ordinare. Astfel, de exemplu, când sělbatecul vede un vârtej de vânt și de colb

care pentru dănsul este un suflet de mort calare pe vânt, el dă cât poate cu pumnul, cu ciomagul, cu toporul în vârtej, până când acesta incetează, adică până când sufletul de mort cu coastele rupte de batae descalecă de pe vânt și fuge. Dar noaptea sufletele morților sunt mult mai puternice, și atunci bataea ordinară nu are efect contra lor.

2°. *Uciderea sufletelor*. Pentru a ucide sufletul unui om viu odată cu trupul său, sêlbatecul n'are decât să ardă sau să mănânce pe acel om. Dacă îl mănâncă, atunci sufletul mortului fiind mâncat de sufletul său, el câștigă toate calitățile omului ucis. De aceea sêlbatecul caută să mănânce pe dușmanii săi cei mai curajoși și mai ghibaci pentru a deveni el singur curajos și ghibaciu. Câte odată e de ajuns pentru acest scop de a mânca numai inima dușmanului, curajul său fiind presupus că stă în inimă. Când sêlbatecul voește să ucidă sufletul unui mort care îl năcăjește noaptea și pe care-l recunoaște, atunci el desgroapă trupul acestuia zioa și îl arde; sau îi scoate numai inima și

i-o tae, i-o impunge, i-o frige, până când nu mai rămâne nimica dintr'ênsa. Cu chipul acesta el crede că a omorît și sufletul mortului care e presupus că zioa stă ascuns iu inima acestuia. Se înțelege că el, având credința adâncă că sufletul a perit, nu-l mai vede nici aieve nici in vis. Dacă însă se întâmplă să mai vadă mortul in vis, atunci el crede că acesta a avut mai multe suflete din care tot i-a mai ramas unul sau două; deaceea el căută prin diferite vrăji să afle unde e culcușul lor pentru a le omorî și pe acele.

—Ca remășițuri din aceste credințe la țeranii noștri putem cita superstițiunile privitoare la strigoi și la modul de a-i ucide.

3°. *Jertfele*. Omul primitiv nu poate presupune că sufletele au altfel de trebuințe și de plăceri decât acele pe care le au și oamenii in viață. Deaceea, pentru a împăca și imblânzi sufletele, el le duce ce are mai bun de mâncare și de bêtut acolo unde ele se află obicînit zioa, adică pe la mormintele trupurilor din care au eșit. Este adevărat că bucatele și bêtuturile duse rămân neatînse, dar se crede

că sufletele mănăncă și beau numai partea spirituală a acestor ofrande, adică sufletul lor, lăsând trupul pentru cei vii. Ca remășiță din aceste obiceiuri putem cita praznicele ce se dau de creștini pentru sufletele morților.—Fiindcă sufletele sunt nenumărate și pretutindeni, deaceea se introduce obiceiul că omul din tot ce mănăncă asvêrle o bucățică in aer, și din tot ce bea varsă mai întâi oleacă pentru sufletele care se află prin prejurul lui. Este cunoscut că acest obicei a existat la toate popoarele vechi, și există și astăzi la țeranii noștri.—Sunt multe popoare barbare la care există credința că sufletele se duc in zile anumite pe la casele rudelor lor in viață. In acele zile este obiceiul să se pregătească bucate bune care se pun pe masă și apoi se lasă deschise toate boricielele și crepăturile de la ușe și ferestre pentru ca sufletele dorite să poată intra pentru a ședè la masă.

4°. *Fetișii*. Credința in fetiși se naște ceva mai târziu; deaceea ea caracterizează pe popoare relativ inaintate ca acele care locuesc astăzi in centrul Africei și

al Asiei. Eată cum s'a născut această credință :

La început când familia nu există de loc, sêlbatecul este părăsit de mama sa încă din copilărie, și de aici încolo toți oamenii sunt deopotrivă străini pentru densusul; așa fel că el trăește în aceeași dușmănie cu părinții și rudele sa'e, pe care de altminterea nici nu-i cunoaște, ca și cu ceilalți oameni. Toți oamenii în viață fiind dușmanii sei, toate sufletele de morți nu pot fi decât rēutăcioase în privința lui. Dar cu timpul se stabilesc și raporturi de bunăvoință mai trainice între oameni: iubirea sexuală în loc de a fi totdeauna momentană, dă naștere la o iubire mai îndelungată între aceleași persoane; prietenia devine o legătură mai durabilă între două sau mai multe persoane, iubirea și îngrijirea de mamă se prelungește până la o vârstă mai înaintată a copiilor; legături și simpatii de rudenie încep a se forma. Toți acei care sunt în astfel de legături cu sêlbatecul încep a fi considerați de densusul ca binevoitori mai mult sau mai puțin statornici ai lui, în

oposiție cu toți ceilalți oameni care îi sunt totdeauna răuvoitori. E natural ca întocmai această distincțiune să înceapă a se face și între sufletele morților; aceste fiind considerate ca bune sau rele, după cum provin de la oameni ce în viață au fost buni sau răi pentru sêlbatec. Fiindcă sêlbatecul poate chema în ajutorul său la nevoie pe acel care în viață fiind se afla în legături de bunăvoință cu densusul; și fiindcă până la un punct poate chiar să-i comandeze; deaceea el crede că tot această purtare poate s'o aibă și cu sufletele binevoitorilor ce au murit.

Omul primitiv recunoscând în sufletele morților o putere din ce în ce mai mare decât a sa, simte că nu mai poate lupta cu succes contra sufletelor dușmane, decât cu ajutorul unuia sau a mai multor suflete binevoitoare. Meșteșugul însă este de a pune mâna pe un suflet binevoitor și de-al sili să facă slujba pentru care este căutat. Este admis deja că sufletul omului după moarte, mai ales când trupul seu a fost distrus, se viră în trupul unui animal, al unei plănte și chiar al unui obiect, cum am zice noi, neor-

ganic. Cu timpul chiar se înrădăcinează credința că mai toate lucrurile din lume sunt hălăduite și insufletește de suflete omenești. Aceasta fiind admis, acel care dorește să pue mâna pe un suflet bun n'are decât să observe în care obiecte se intrupează obicnuit sufletele de felul acesta.—În țerile calde din centrul Africei sunt mulțime de șerpi care intră fără sfială în bordeele Negrilor și se culcă prin unghere pentru a se recorî. Negrul crede că acești șerpi nu pot fi decât sufletele intrupate ale rudelor sau amicilor morți care vin acum să-l viziteze. Deacea el le pregătește culcușuri bune, îi hrănește, vorbește cu dênșii și se inchină lor rugându-i să lupte voinicește contra dușmanilor sei. Acești șerpi sunt fetiși în înțelesul propriu al cuvântului. În alte țeri sunt aleși ca fetiși liliacii care sboară sara pe sub acopere-mântul bordeelor, și care pentru acest motiv sunt crezuți a fi sufletele intrupate ale rudelor moarte. În regulă generală, animalele alese ca fetiși sunt tocmai acele care, fără a fi vătămătoare, se află, după țeri și după timpuri, în comunicațiunea cea mai strinsă

cu omul și locuința lui, precum sunt șerpii, liliacii, boii, etc.

Omul primitiv mai crede că sufletul unui mort se duce în tot momentul să vadă obiectele care i-au aparținut în viață, și că el se intrupează chiar câteodată în acele obiecte. Cel care voește să provoace cu siguranță intruparea sufletului în unul din aceste obiecte pe care a pus mai dinainte stăpânire, n'are decât să cheme sufletul *pe nume*, rugându-l să vie, și atunci acesta vine ori de unde ar fi pentru a intra în obiectul pregătit. În cazul acesta sufletul este *evocat*; eară când este chemat în ajutor, atunci se zice că este *invocat*. Însă atât evocațiunea cât și invocațiunea n'au efect dacă nu conțin numele sufletului, adică numele omului care au avut acest suflet înainte de a muri. Pe baza acestei credințe, fetișistul se îngrijește să aibă în casă sau la dănsul o șuviță de păr, o unghie, un osușor sau altă-ceva din trupul unei rude sau unui prieten mort, crezând că are cu chipul acesta la dispoziția sa sufletul aceluia a căruia obiect a fost păstrat de fetișist. Acest obiect devine astfel pentru fetișist un fetiș și un talisman în acelaș timp.

— Fiindcă între lucrurile ce au aparținut mortului chipul seu este cel mai de căpetenie; de aceea mai târziu se naște ideea de a reproduce chipul mortului în lemn, în piatră, etc., și astfel a silii sufletul acestuia, prin evocațiune sau invocațiune, a se intrupa în bucata de lemn sau de piatră ce-i samănă la chip. Dupăcum vom vedea mai departe, din această credință combinată cu altele s'a născut mai târziu idolatria. — Figurile morților reproduse în miniatură pe bucățele de lemn sau piatră constituiesc asemenea talismane portative. — Se știe că obiceiul de a purta talismane a existat la toate popoarele; și că iconițele și crucițele pe care creștinii le poartă la gât sunt asemenea niște talismane.

Este de observat că feteșii nu au multă considerație la adoratorii lor. Aceștia iau, ca să zic așa, pe feteși în slujbă la dănșii ca să le facă treabă: îi înfig pe la hotare, dacă sunt de lemn ori de piatră, pentru ca să le păzească țărinele; îi țin în casă pentru a păzi familia de toate rălele; și așa mai departe. Feteșii sunt adorați, hrăniți, adăpați, cocoliți pe câtă vreme fac treabă; de unde

nu, mănăncă bătae, și la nevoie sunt chiar svērliți ca lucruri netrebnice și inlocuiți cu alți fetiși mai vrednici. Respectul pentru fetiși nu este cu mult mai mare chiar la acel grad de cultură când fetișismul este aproape transformat în idolatrie propriu zisă. Astfel, după relațiunea unui călător englez, citată de Sir Lubbock, oamenii din popor din China care de fapt sunt fetișiști, când au de început o întreprindere se duc mai întâi de se roagă pentru succes la idoli lor. Dacă însă întreprinderea nu izbutește cu toată rugăciunea făcută, atunci chinezul se întoarce mănios la idolul său care e o statueta mică de lemn, și pe când îi dă cât poate cu pumnul, îi vorbește în felul acesta: „Hei „câne de spirit ce ești! Noi îți dăm locuință „într'un templu minunat, te poleim frumos „cu aur, te hrănim, te tămădem; și cu toată „ingrijirea noastră tu ești așa de ingrât încât „ne refuzi ceea ce-ți cerem.“ Atunci el leagă idolul de gât cu o frânghie, îl șmuncește jos de pe locul unde stă, îl târie dealungul ulițelor prin glod și mocirle pentru ca să-și întoarcă cheltueala ce au făcut cu tămădea și cu alte parfumuri ce-a stricat cu dēnsul.

Dacă după aceasta se întâmplă ca să reușească întreprinderea pentru care în zadar făcuse rugăciuni la început, atunci el spală idolul cu îngrijire, îl duce ear la templu cu mare ceremonie și îl așază la locul lui; după aceea cade în genunchi înaintea lui scuzându-se în felul acesta: „În adevăr eu „m'am grăbit prea mult, dupăcum și tu ai „întârziat cam prea mult în acordarea favorurilor tale. Pentru ce m'ai făcut să-ți trag „bataea pe care ai mâncat-o? Dar ceea ce-a „fost s'a trecut; deaceea să nu mai gândim „la asta. Dacă tu vei uita ceea ce ți-am „făcut, să știi că te poleiesc din nou.“

5°. *Exorcismul*. Acel care e în delir, sau într'un acces de nebunie sau de epilepsie e considerat că are în trupul seu unul sau mai multe suflete de morți care au intrat peste sufletul propriu al lui, sau chiar după ce au dat afară pe acesta. Pentru a alunga aceste suflete răutăcioase, mai mulți sêlbateci armați - cu ciomege, cu topoare, cu frânghii, cu tăciuni aprinși, se adună împrejurul bolnavului și poruncesc sufletelor să easă din trupul acestuia amenințându-le prin vociferări și răstiri că la cas contrar au să le bată, să

le lege, să le tae, să le frigă, să le mănânce etc. până când sufletele se sparie și fug. Dacă însă ele nu fug degrabă, bolnavul este cu tot dinadinsul bătut și chinuit, pentru ca cu chipul acesta să sufere și sufletele răutăcioase dintr'ensul. Celelalte boale fiind asemenea atribuite sufletelor răutăcioase care pun stăpânire pe o parte sau pe totalitatea trupului bolnavului, sunt tămăduite cu mijloace analoge celor de mai sus. Chiar adevăratele medicamente ce se intrebuițează odată cu amenințările de mai sus nu sunt privite decât ca niște specifice sau spărietori proprii a alunga sufletele rele. Amenințări asemănătoare celor care tămăduesc boalele sunt intrebuițate pentru a curăți de sufletele rele, casele, bucatele, băuturile, etc. Cuvintele amenințătoare și procedările intrebuițate pentru a alunga sufletele rele constituiesc aceea ce se numește un *exorcism* sau un *descântec*. Mai târziu exorcismurile sunt practicate de descântători de meserie care cunosc anume formele de amenințări și procedări pentru alungarea fie-cărui fel de suflete rele.—Credințele privitoare la exorcisme au existat la toate popoarele și s'au continuat până la po-

poarele Europei de astăzi. In adevăr se ştie că astăzi chiar preoţii creştini exorcizează pe bolnavi prin cetirea de molitfe şi prin alte formalităţi. La nebuni in special li se citeşte molitfele Sfântului Vasile care nu sunt altăceva decât un şir de ameninţări la adresa dracului care se află in trupul bolnavului, prin care i se spune că de nu va eşi curënd are să fie bătut cu toate grozăviile inşirate in molitfă. Se ştie asemenea că preoţii creştini exorcizează apa, sarea, mâncarea, casele nouë sau acele care au fost pustii, bisericile din nou zidite, fântănele spurcate, etc., prin *binecuvântări* proprii a curăţi toate aceste lucruri de draci sau de influenţe drăceşti şi a introduce in locul lor spiritul dumnezeesc. Ca remăşişuri din credinţele vechi mai putem earăş cita la noi descăntecele practicate de babele de la ţară. Toate descăntecele nu sunt decât formele de exorcism conţinënd ameninţări la adresa boalelor, aceste fiind nişte eazme sau duhuri necurate. Aşa de exemplu, pentru a alunga durerea de cap, baba porunceşte boalei să fugă degrabă in pustii de unde a venit, că de nu, are să vie ursul cu

gura să o apuce, in labe s'o rupă, și așa mai departe.

6°. *Farmecele și vrăjile.* Omul primitiv crede că sufletul unui om se află, sau poate să fie silit prin evocațiune ori invocațiune a se afla, in toate lucrurile care au aparținut acelu om. Aceasta se aplică și la morți și la vii. Am văzut cum sufletul unui om mort poate fi silit să stea cu acel care păstrează o șuviță de păr sau un ciolanaș de-a mortului. Tot in felul acesta se poate face cineva stăpân pe sufletul unui om viu, pentru a-i face rău, sau pentru a-i impune cutare sau cutare sentiment. Eată cum se procede la aceasta printre sălbateci și barbari. Când cineva voește să-și resbune contra unui dușman in viață, caută de-și procură o șuviță de păr, o unghie sau chiar un petec din haina acelu dușman; după aceea pronunță câteva vorbe anume întocmite prin care chiamă la sine cu amăgeli sufletul dușmanului, ca el să se așeze cu totul in obiectul ce provine de la dănsul; apoi acest obiect este învălit in ceară și pus pe cărbuni aprinși. Pe când totul arde și sfărie pe cărbuni, operatorul zice cam in felul acesta: „precum

„ceara aceasta se topește așa să se topească
 „viața ta, dușmane; precum acest obiect al
 „tău se preface în cenușă așa să te prefaci
 „tu în pulbere.“ Și în adevăr, dacă dușma-
 nul în chestiune aude din unii și alții că a
 fost vrăjit, el e cuprins de o frică așa de
 grozavă, încât peste două, trei zile moare
 numai decăt. Morțile de felul acesta sunt
 foarte frecvente printre sâlbateci și barbari.
 Ba pe unele locuri ajung chiar la credința că
 totdeauna când un om se bolnăvește sau
 moare, a trebuit să fie vrăjit de cineva. —
 Lucrul esențial în fie care vrajă este *evoca-
 țiunea*, adică chemarea pe nume a dușma-
 nului însoțită de câte-va cuvinte ademeni-
 toare, pentru a face ca sufletul acestuia să
 vie ori de unde ar fi și să se așeze în o-
 biectul ce i-a aparținut. Când cine-va nu
 știe numele dușmanului, nu poate să-l vră-
 jească; fiindcă evocațiunea fără nume nu are
 efect. Deaceia sâlbatecii în genere țin se-
 crete adevăratele lor nume, pentru ca să nu
 le afle dușmanii lor, dându-și în lume nume
 false, sau niște porecle. — Printre popoarele
 sâlbatece și barbare se formează cu timpul
 oameni de meserie numiți vrăjitori sau făr-

mecători, care cunosc proceduri sigure și formule de evocațiune care nu dau greș pentru tot felul de isprăvi vrăjitorești. Vrăjitorul câteodată își procură un ciolanaș de la un om mort care a fost vestit de răutacios. Cu chipul acesta el se face stăpân pe un suflet răutacios pe care îl poate trimite în toate părțile să facă toate răutățile ce i se poruncesc. Vrăjitorul poate să se servească și de un suflet de ocașie pe care îl scoate numai când are nevoie dintr'un liliac, dintr'un șerpe, sau alte lucruri hălăduite de suflete de morți. Cu ajutorul sufletului ce are în slujbă și cu ajutorul formulelor de exorcism și de evocațiune, vrăjitorul poate face fel de feluri de minuni: el poate să inchege apa, să oprească ploaia, să prefacă pe oameni în dobitoace, să facă cuiva de dragoste sau de urit, să facă pe oameni să alege calea pe prăjină acolo unde sunt chemați, sau să-i facă să se arunce în marea, ori într'o fântână, etc. — Se știe că toate aceste credințe și meșteșuguri subsistă încă, cu oare-care variațiuni, la țeranii popoarelor civilisate de astăzi.

Ca remășiță din vechile credințe după care

cine-va se poate face stăpân pe sufletul unui om viu, putem cita la teranii noștri credința că, dacă cine-va măsoară umbra unui om cu o trestie pe care o pune într'un zid ce se clădește, atunci acel om moare, fiindcă umbra lui, adică sufletul lui, va trebui să se despartă de trup spre a se preface în stafie, adică în sufletul însărcinat cu paza și conservarea clădirii în acăruia zid a fost pusă trestia. Omul căruia s'a luat umbra moare indeobște câte-va zile după ce a luat cunoștință de operațiunea făcută.

7°. *Inspiratiunea*. Sufletele bune pot să intre în trupul unui om pentru a-i face bine, întocmai precum sufletele rele pot să intre pentru a-i face rău. Indivizii care, fără a face rău nimăruia, au o cunoștință sau o purtare extraordinară, precum sunt nebunii și vizionarii, sunt considerați ca posedați sau inspirați de suflete bune. Mai târziu se atribuie inspirațiilor o putere din ce în ce mai mare, cu cât și sufletele morților, între care se cuprind și acele ce inspiră, sunt considerate mai puternice; de oare-ce inspiratul nu este decât intermediarul, organul, prin care vorbește și lucrează sufletul inspirator. Cu

chipul acesta inspirații pot să proorocească, să vadă ceea ce se petrece la o mare distanță, să vorbească cu sufletele cele mai puternice, să conceapă și să facă lucruri de geniu; cu un cuvânt, ei pot să știe și să facă lucruri care nu sunt în putința celorlalți muritori. Din aceste credințe s'au născut mai târziu toate acele privitoare la oraculi, la oamenii inteligenți inspirați de geniuri sau de muze, etc. — Acel care e favorizat de un suflet bun poate să fie inspirat de dănsul chiar fără voie; dar inspirațiunea se poate asemenea provoca în mod artificial. Cel care voește să fie inspirat își curăță mai întâi trupul prin diferite mijloace și mai cu samă prin post, pentru ca sufletul chemat să intre cu plăcere într'un trup curat; pe urmă, el *invoacă* sufletul, chemându-l *pe nume* și rugându-l să-l inspire. Se știe că postul prelungit (abținerea complectă de a mânca) provoacă extazuri și halucinații. Deaceea el a fost întrebuințat ca mijloc sigur pentru a provoca inspirațiunea sibilelor din antichitate, a cuvioșilor brahmani, budiști, mahometani sau creștini, și a tuturor vătărilor și spui-torilor de lucruri de pe ceea lume care au

fost de la începutul omenirii până acuma. Acel care este deja inspirat sau care crede că are la dispoziția sa un suflet bun, poate să introducă o parte sau totalitatea acestui suflet într'un alt individ sau într'un obiect oare-care, suflând asupra acestuia de câte-va ori în șir, suflarea fiind considerată că este însuș sufletul, sau macar conducătorul cel mai sigur al sufletului. Această credință a făcut ca suflarea să fie admisă ca o formalitate trebuincioasă la facerea exorcismelor și bine-cuvântărilor sau sfințirilor practicate în toate religiunile, la facerea botezului creștinilor asupra cărora preotul suflă sfântul duh după ce le-a curățit trupul cu apă, etc.

În resumat perioada fetișismului este caracterizată prin credința că lumea este locuită de *nenumărate suflete aproape tot una de puternice*, care însuflețesc toate corpurile și care sunt cauza a tot ce se întâmplă și ce se face. Aceste suflete, abstracțiune făcând de acele ale oamenilor în viață, sunt, pe la sfârșitul acestei perioade, considerate ca provenind de la oameni deja morți; ele sunt muritoare, trăesc în aceeași lume cu oamenii în viață, și sunt concurenții și dușmanii a-

cestora. Omul in viață luptă prin diferite mijloace pentru existența sa contra sufletelor; și această luptă, sub toate formele sale, constituie cultul religios in întâia sa fază. Nu este, deci, in această periodă nici nemurirea sufletului, nici raiu, nici iad, nici Dumnezeu in înțelesul religiunilor ulterioare.

Secțiunea II.

Perioda idolatriei.

In întâia periodă a ideilor metafisice sufletele morților sunt toate independente și de putere aproape egală, pentrucă și oamenii la început, nefind constituiți in societate cu graduri ierarchice, sunt toți independenți și aproape egali in puterea de a se inriuri unul pe altul. Dar această situațiune se schimbă cu cât se desvêlește in om instinctul socialității care nu e decât o modalitate a instinctului de conservare.

Desele lupte intre triburi silesc pe aceste ca să-și aleagă capi care să-i conducă la luptă. Inșă o bună conducere din partea capilor cere numai decât o supunere complectă din partea trupelor de luptători. Această trebuință simțită din ce in ce mai mult, și frecuența cea

mare a luptelor primitive, deprind pe luptători la o supunere din ce în ce mai completă către capii lor, și totodată necesitează permanența acestora. Capul unui trib mic devine apoi prin cucerire capul a mai multor triburi care dau naștere unui singur popor, în care indivizii din tribul biruitor sunt stăpâni și cei din triburile biruite robi. Capul unui popor mic devine la rândul său prin cucerire capul mai multor popoare mici care constituiesc un singur popor mare compus mai adese din atâte caste sau macar clase ierarchice de indivizi câte popoare componente sunt. Cu chipul acesta ajungem treptat până la constituirea de regaturi puternice în care poporul a ajuns prin educațiunea reboinică din trecut până la supunerea cea mai completă către rege. Se înțelege că trecerea de la triburile primitive până la aceste regaturi s'a făcut pe nesimțite în curgerea a mai multor mii de ani, și că tot așa de pe nesimțite au crescut și deosebirile de grad ierarchic între indivizi. Se înțelege asemenea că concepțiunea despre spirite, despre distincțiunea și ierarchia lor, s'a modificat treptat și paralel cu concepțiunea despre oameni

in tot timpul acestei tranzițiuni. Dar fără a mai insista asupra acestor modificări treptate pe care ușor și le poate închipui cineva, să venim deadreptul la epoca constituirii celor întâi regaturi mari.

Un mare erou, care prin cucerire unește sub stăpânirea sa milioane de oameni de care poate dispune după capriciul său, este considerat a fi singur mai tare decât toți aceștia la un loc, sau prin puterea extraordinară a mușchilor sei, sau prin ajutorul ce-i dau spiritele nevăzute asupra cărora el are o putere misterioasă. Când eroul moare sufletul seu este prin analogie nu numai mai puternic decât toate sufletele la un loc ale supușilor sei morți, dar încă le are și pe aceste la ordinele sale. Acest suflet este ceea ce se numește un *zeu*, și temerea ce inspiră este in raport cu puterea ce i se atribue.

Fiindcă pe la epoca aeeasta legăturile de familie sunt ajunse la un grad relativ mare de dezvoltare, fiul eroului este considerat că are încăt-va la dispozițiunea sa puterea nevăzută a părintelui său mort de cătră care nu incetează de a fi iubit și protejat. Astfel fiind, fiul eroului devine rege in locul pă-

rintelui seu, nu in puterea dreptului de moștenire care nu exista încă la această epocă, dar pentrucă din toți indivizii poporului el dispune de cea mai mare putere văzută sau nevăzută și inspiră cea mai mare frică; de aceea el este in timpul vieții temut și adorat aproape ca și sufletul părintelui seu, și apoi după moarte este și el pe deplin zeificat. Cu chipul acesta zeii se succedeaă din tată in fiu, fiind unul după altul zeificați și inspirând din ce in ce mai multă temere. Este de observat că temerea de regi care la inceput este cauza zeificării lor, este mai pe urmă la rândul seu mărită prin credința că regii sunt fii de zei. Când un popor se amestecă cu un altul in urma unei cuceriri sau a unei simple migrațiuni, el nu părăsește zeii sei proprii, ci pe lângă aceștia mai adaoge și pe acei ai poporului celuilalt; căci, chiar dacă rezultatul unui resboiu dovedește că zeii unui popor sunt poate mai slabi decât ai celuilalt popor, aceasta nu impedează ca ei să fie mult mai tari decât oamenii in viață, și prin urmăre foarte temuți de aceștia. Mulțimea regilor zeificați de un singur popor, și imprumul de zei ce-și fac

popoarele ce se întănesc, fac, pe deoparte, ca zeii să se numere cu sutele și cu miile la acelaș popor, și pe de altă parte ca aceiași zei să fie câte-odată admiși de toate popoarele ce vin în contact. Pe lângă regi care devin zei de întâiul rang, toți oamenii însemnați precum generalii, preoții, legislatorii, vrăjitorii vestiți, capătă după moarte un rang însemnat în lumea nevăzută și devin astfel semi-zei.

Încă din perioada fetișismului este admis că sufletele morților se intrupează obicnuit în ființele și lucrurile lumii văzute. Zeii și semi-zeii nu fac excepție la regulă; însă ei se intrupează în lucruri potrivite cu rangul și puterea lor. Așa părintele regelui domnitor, sau câte-odată eroul care a fundat dinastia domnitoare, este intrupat în soare; de aceea regele actual este considerat a fi fiul soarelui; și precum soarele domnește prin înriurirea sa asupra atmosferei și a suprafeței pământului, tot astfel zeul respectiv domnește asupra tuturor spiritelor ce se află în atmosferă și deasupra pământului. Un alt zeu este intrupat în ocean și are la ordinele sale toate sufletele ce locuiesc sau rătăcesc

prin ocean; un altul insufletește o pădure sau un munte și poruncește la toate sufletele ordinare intrupate în lucrurile ce se află în pădure sau în munte; și așa mai departe. Cu chipul acesta stăpânirea lumii este împărțită între nenumărați zei și semi-zei de diferite graduri de putere și mai mult sau mai puțin independenți.

Credințele proprii acestei perioade sunt adăose la acele ale perioadei fetișismului care sunt conservate încă în întregime; atât numai că temerea și atențiunea omului sunt acum îndreptate mai cu samă de partea zeilor și a semi-zeilor; fiindcă aceștia sunt acum cea mai înaltă cauză a lucrurilor. Lupta omului contra acestora se face, afară de câteva modificări și perfecționări potrivite cu noua situațiune, prin aceleași mijloace ca și lupta contra sufletelor ordinare de morți.

În timpul constituirii celor întâi popoare barbare este obiceiul că individul ce moare se îngroapă în casa în care a trăit. Tot astfel se urmează și cu regii. Fiind însă că sufletul mortului vizitează foarte des casa în care a trăit trupul și mai cu samă momentul în care zace cadavrul; deaceia și

sufletul regelui este presupus că vine des prin foasta sa locuință în care i se află și mormântul. Pentru a-l face și mai mult să vie când este chemat, se pune pe mormânt chipul regelui făcut de piatră sau lemn în care sufletul se intrupează când este invocat. Acest chip este ceea ce se numește un idol. Barbarii care au nevoie să se roage sau să aducă jertfe sufletului regal vin în pelerinaj la locuința acestuia unde ei sunt siguri să-l găsească. Cu chipul acesta casa în care a trăit și a murit regele devine templu, mormântul lui devine altar, dignitarii sau servitorii lui favoriți devin îngrijitorii și preoții templului; eară repetirea pentru aducere aminte a ceremoniei funebre a regelui dă naștere la ceremonia religioasă obicinuită ce se oficiază în templu. Toate aceste se fac pentru toți morții zeificați, și astfel templurile ajung a se număra cu sutele și miile ca și zeii și semi-zeii pentru care sunt făcute.

Preoții sunt cei întâi vrăjitori, fărâncători și descântători ai poporului, pentru că ei, prin intimitatea lor cu zeii, cunosc mai bine decât ori cine dorința și voința acestora, și știu prin ce mijloace se poate căpeta favoarea

lor. Funcțiunea principală a preoților consistă în a îngriji ca idolii să aibă totdeauna de mâncat, de băut, și toate cele trebuincioase vieții trupești cu imbelșugare; deaceea ei spun credincioșilor ce se aducă și cât să aducă la templu pentru a împăca mânia zeilor. Fiindcă la început ospățul favorit și de rigoare al vitejilor este făcut din carnea dușmanilor lor învinși; deaceea și zeilor, care sunt vitejii vitejilor, li se jertfesc oameni din care preoții pregătesc ospățul cel mai favorit al zeilor. Se zice că pe când s'a descoperit America preoții templelor din Mexico sacrificau pentru acest scop până la 20,000 de oameni pe an. Fiindcă zeii sunt presupuși că au aceleaș plăceri ca și oamenii, deaceea când incetează cu totul antropofagia nu se mai sacrifică zeilor decât viței, miei, porumbi, etc.. Atât oamenii cât și animalele aduse spre sacrificiu sunt injunghiate și fripte de preoți pe altar. Este adevărat că fripturile aceste tot preoții le mănăncă; însă ei pretind că mănăncă numai partea materială a fripturilor care a ramas de la masa idolului, după ce acesta a mâncat partea spirituală a lor, adică sufletele ființilor sacrificate.

Tot astfel se folosesc preoții de partea materială a băturilor și a banilor aduși idolului ca ofrande. Fiindcă zeii sunt presupuși că au și trebuinți sexuale, deaceea se sacrifică lor la temple verginatatea fetelor celor mai frumoase. Se înțelege că zeii se mulțămesc numai cu partea spirituală a lucrului, lăsând partea materială pe sama preoților. Când mai târziu preoții incetează în religiunile ulterioare de a înlocui pe zei în partea materială a tuturor lucrurilor, ofrandele de valoare aduse zeilor servesc în parte și pentru întreținerea saracilor; eară fecioarele sacrificate pentru plăcerile sexuale ale zeilor devin simplu vestale sau călugărițe. Din aceste fecioare se nasc obicnuit în perioadele următoare fiii de zeu.

D. H. Spencer precum și alți învățați susțin că credința în zei și cultul lor sunt născute din cultul strămoșilor. Aceasta nu este adevărat decât în parte. Se știe că înainte de constituirea regaturilor fie care trib recunoaște în genere un strămoș comun, din cauză că mai fie care trib este compus din scoboritorii unui singur om. Dacă la moartea acestui strămoș s'a crezut că sufletul seu

s'a intrupat de exemplu intr'un urs, se transmite la scoboritori credința că ei se trag dintr'un om-urs, și chiar se crede mai târziu că ei sunt creați de un urs-animal. Sunt și astăzi chiar multe triburi sălbatice care cred că strămoșul lor este un urs, sau un lup sau alt animal; și indivizii aceluiaș trib, mai cu samă dacă nu sunt antropofagi, se feresc în genere de a mânca carne din animalul respectiv, de teamă ca să nu mănânce din strămoșul lor; dar aici se mărginește tot respectul pentru acesta. Strămoșul este în adevăr recunoscut ca creator; dar fiindcă la început nu există drept de proprietate, și fiindcă stăpânirea asupra unui lucru nu este al celui ce l'a făcut, ci al celui mai tare; deaceia stăpânirea asupra tribului o are în viață și după moarte eroul devenit rege, chiar când este recunoscut că acest erou se scoboară din acelaș strămoș comun. O probă indirectă despre aceasta o avem în fabula zeilor la Greci și Romani. Iupiter este zeul suprem care împărțește stăpânirea lumii cu frații sei Neptun și Pluton, dând oare-care putere asupra lumii și fiilor sei. Acești zei punând stăpânire pe lume prin puterea lor

sunt singuri temuți și adorați de oameni, în timp ce Uranus care e strămoșul tuturor zeilor nu se bucură de nici un cult din partea oamenilor, fiindcă nu are nici o putere asupra lumii, deși este creatorul ei. Este de observat asemenea că mai târziu când monoteiștii atribuiseră unui singur Dumnezeu și creațiunea și stăpânirea lumii, acel Dumnezeu este o transformare a celui mai puternic din zeii politeiștilor, precum ar fi Iupiter.

Adevăratul cult al strămoșilor nu există decât atunci când legăturile de familie sunt foarte strinse; și aceasta nu se întâmplă decât când regatele sunt formate; fiindcă coeziunea familiei merge la început paralel cu coeziunea statului. La început deși părintele poate să dispună cu dreptul forței de copiii săi mici; însă nu mai poate avea nici o stăpânire asupra lor îndată ce aceștia au căpătat cu vârsta puterea trebuincioasă pentru a se apăra chiar contra părintelui lor; afară de aceasta chiar stăpânirea asupra copiilor mici poate fi disputată de un altul mai tare decât părintele acestora. Mai târziu însă când societatea este solid constituită și când se naște ideea

dreptului de proprietate, părintele capătă asupra copiilor sei un drept absolut care durează cât și viața acestora și care este garantat de societate, adică de moravurile formate prin ideea dreptului de proprietate și mai târziu de legi. Fiul, deprinzându-se a vedea totdeauna în părintele seu nu numai un protector binevoitor dar și un stăpân absolut care poate ori când să-l nimicească, are o temere adâncă de dănsul care nu încetează cu moartea acestuia, de vreme ce sufletul omului continuă după moarte relațiunile sale cu cei vii. Această credință a dat naștere la cultul zeilor de casă care era în floare la Greci și la Romani. Însă această credință după toate probabilitățile e formată în urma credinței în zeii superiori care au apărut odată cu cei întâi eroi înainte constituirii familiei.

În rezumat, perioada idolatriei este caracterizată prin credința că sufletele morților se deosebesc prin putere și rang ierarhic întocmai ca și oamenii în viață care sunt deja constituiți în societăți vaste și organizate. Sufletele cele mai puternice sunt zeii, și numărul acestora merge crescând ca și

numărul oamenilor mari ce mor. Inșă aceste suflete continuă încă de a fi muritoare ca și sufletele ordinare.

Secțiunea III.

Perioda Politeismului.

Templurile sunt la început casele în care au locuit și s'au înmormântat regii și în care locuiesc sufletele lor zeificate. Cu progresul arhitecturii casele regale și prin urmare templurile devin din ce în ce mai solide și mai trainice. Inșă, când omul începe a observa că același idol continuă a face minuni prin preoții sei în același templu în timpul mai multor generații, fără ca templul să dea semne de ruină și idolul semne de slăbiciune, atunci el începe a crede că zeul respectiv trebuie să fie nemuritor. Nemurirea atribuită mai întâi zeilor celor mai puternici, adică regilor zeificați, este acordată treptat zeilor de toate gradele. Zeii superiori deveniți nemuritori nu se mai schimbă, și numărul lor nu mai crește; căci, stăpânirea lumii întregi fiind împărțită între dănsii și ei existând totdeauna, ori ce nou venit

nu ar mai găsi ce să stăpânească. Pentru rațiuni analoage zeii inferiori care ocupă toate funcțiunile din împărățiile zeilor superiori nu se mai schimbă nici ei îndată ce devin nemuritori. Din acest moment nici regii, nici alți oameni mari nu mai devin zei propriu ziși.

De aici în colo regii încep a fi favoriții și reprezentanții zeilor pe pământ. La început regele, scoborindu-se în adevăr dintr'un rege zeificat, se consideră a fi scoboritorul unui zeu care odată a luat trup de om pentru a învăța pe oameni diferite arte și a fonda un regat puternic pe care apoi, după întoarcerea sa la cer, l'a lăsat moștenire copiilor ce a făcut pe pământ cu o frumoasă muritoare. Câte-odată regele este fructul amorului dintre mama sa și un zeu atras numai pentru un moment de grațiile aceștia. Îndeobște fiii pământești a zeilor sunt grațificați cu nemurirea. Însfârșit, ori-care ar fi originea regelui, el este favoritul zeilor de la care au primit regatul în deplină proprietate, și el este reprezentantul și organul prin care zeii vorbesc poporului. Regele este de fapt cel întâi preot al zeilor cu care stă

chiar la convorbire câteva ciasuri ale zilei. Pentru înțelegerea limbei zeilor cu care stă la sfat și de la care se inspiră, regele se ajută de interpreți, adică de preoții proprii ziși ai zeilor. Preoții fiind deci formulatorii dorinței zeilor și a voinței regelui, împărtășesc de fapt cu acesta puterea regală, dacă regele însăși nu este preot; și astfel guvernul regatului este în ori-ce caz teocratic pur. Toate legile fiind făcute de regi și preoți sunt considerate a fi expresiunea voinței zeilor. Așa dar autoritatea guvernanților și legile lor sunt sancționate prin mânia zeilor care e gata să cadă asupra neascultătorilor.

Oamenii care au ranguri mari sociale nu mai sunt în genere zeificați, dar totuși ei sunt considerați a fi din o rasă de ființi care se apropie mai mult de zei decât de oamenii ordinari; deaceia ei nu se confundă cu aceștia nici chiar după moarte. Pentru a da satisfacțiune acestei idei se crede că viața socială de pe pământ se continuă întotdeauna dincolo de mormânt; așa că cine e rege aici rămâne rege și dincolo de mormânt, cine e sclav rămâne sclav, și așa mai

departe. Fiind însă că locul pe care se află omul în viață este ocupat de acesta, și nu mai poate cuprinde nenumăratele regaturi de morți care se înmulțesc la fie-care generațiune ce moare, deaceea se crede că este o altă regiune foarte frumoasă și întinsă unde numai sufletele morților se pot duce pentru a continua viața de pe pământ. Acea regiune se crede la început a fi o continuare a feței pământului în partea despre răsărit, din cauză că popoarele păstrează o amintire vagă despre regiuni deosebite dinspre răsărit pe care le-au părăsit prin emigrațiune, toate migrațiunile făcându-se indeobște de la răsărit la apus. Regiunea în care locuiesc morții nu se deosebește la început de cea în care trăesc cei vii decât prin aceea că acolo se află cu mai multă imbelșugare toate cele trebuincioase vieții, precum vânat, fructe, etc. Credința în continuarea vieții pe cealaltă lume este atât de puternică la barbari încât abia se poate compara cu credința respectivă a creștinilor de astăzi. Astfel în Japonia și India, zice sir Lubbock, se fac în toate zilele imprumuturi, de bani cu condiție ca să se plătească pe

ceea lume. Tribunalele engleze din India au constatat un fapt foarte curios: o femeie bătrână, fiind pradată de cinci franci de cătră un individ care îndată după aceea a murit, a rugat pe fiul său ca să o ucidă cu un topor pentru ca ea să se poată duce degrabă pe ceea lume să prindă hoțul înainte de a se ascunde și să-l dea pe mâna judecătorilor de acolo. În regatul Dahome din Africa, zice același autor, regele chiamă din când în când câte un sol căruia îi dă poruncă să se ducă pe ceea lume să spună regelui care a murit cutare noutate de pe lumea aceasta; și după aceea omoară solul pentru ca sufletul său să poată pleca unde e trimis. Când regele din Dahome moare, numeroasele sale femei, prietenii, slugile sale se grămădesc care de care să fie mai întâi îngropat de viu alături cu regele pentru a-l servi cel întâi și a-i căpăta favorul pe ceea lume.— Cu toate aceste sufletele nu au încă pe ceea lume viață vecinică. Încă din perioadele anterioare se admite că, afară de oare-care excepțiuni, sufletul unui individ trăește după moarte atâta timp cât există cadavrul său, sau macar o parte din acest cadavru; și că

acest suflet poate fi ucis chiar de la început prin arderea sau măncarea cadavrului. Se pare că această credință a determinat pe Egipteni ca să momifice cadavrele oamenilor și să le pue la loc de siguranță, pentru ca aceste să existe indefinit, și tot atât să trăească și sufletele respective pe cea lume. Egiptenii au momificat asemenea cadavre de animale între care se află mai cu samă șerpi și crocodili. E probabil că Egiptenii au momificat pe acele animale care în viață erau presupuse că sunt intruparea unor suflete de oameni morți acăror cadavre nu fuseseră îngropate și se perduseră. Tot acestor credințe cred că se datorește îngrijirea cea mare cu care s'au conservat la toate popoarele vechi, sau cadavrele întregi ale oamenilor sau cenușa lor, aceasta fiind considerată ca esența cadavrelor, în morminte solid clădite. Fiindcă cadavrul lăsat în voea lui sau chiar pregătit în ori-ce alt chip se descompune și dispare curând, deaceea toate popoarele politeiste adoptează pentru asigurarea vieții sufletelor sau sistemul egiptean de a momifica cadavrele, sau acela de ale arde și a conserva cenușa lor. Însă conser-

varea indefinită a cadavrelor ajunge a face să se creadă că sufletele tuturor morților sunt nemuritoare, dupăcum existența indefinită a templelor și a idolilor ajunsese mai înainte a sugera credința în nemurirea zeilor.

Sufletele morților locuind acum în ceea lume nu se mai arată pe pământ decât în cazuri cu totul excepționale. Însă, în peșteri, în ruine, în prăpăstii, în hulboane, etc. se află încă în permanență duhuri care nu lasă ocazia de a spăria pe oameni și de a le face rău. Aceste duhuri trebuie să fie și ele nemuritoare, de oare-ce se află totdeauna la postul lor. Pentru a concilia prezența permanentă pe pământ a acestor duhuri cu șederea permanentă a sufletelor morților în ceea lume, se admite că cele d'întăi, care odată fusese considerate ca suflete de morți, sunt de o natură deosebită de a celor din urmă. Cu chipul acesta ajunge a se forma în această perioadă trei feluri de ființi spirituale și nemuritoare, zeii, duhurile și sufletele oamenilor. Cât despre visuri, umbre și imagini reflectate acărora falsă interpretare de altă dată este adevărata generatoare a tuturor acestor ființi inchipuite, ele încep

acum, după ce și-au împlinit rolul, a fi altfel interpretate: umbrele și imaginile reflectate de corpurile lumii încep a fi recunoscute ca simple efecte a luminii; eară visurile încep a fi considerate ca prevestiri simbolice date oamenilor de zei sau de alte spirite; de-a-cea interpretarea visurilor devine o artă pentru prezicerea viitorului; și prin visurile oamenilor mari se face chiar câte-odată adevărate revoluțiuni asupra adevărilor religioase.

Pe la sfârșitul perioadei politeismului sfera de cugetare a omului se lărgește foarte mult în urma progresului intelectual al acestuia; ceea ce însemnează că marginile lumii reale cunoscute în întinderea spațiului, timpului și a materiei, sunt împinse foarte departe de cătră cunoștințele experimentale câștigate de om, și că astfel și marginile lumii închise pot fi împinse și mai departe de puterea lui imaginativă; căci, contrar opiniunilor admise, puterea imaginativă nu poate

niciodată ajunge cu creațiunile sale decât, ca să zic așa, câți-va pași mai departe de marginile la care au ajuns cunoștințele experimentale. Eată acum in ce fel a inriurit lărgirea sferei de cugetare asupra ideilor politeiste.

Fie-care popor avënd zcii sei, și toate popoarele fiind la inceput mici și aproape egale in putere, se crede că zcii tuturor popoarelor își impart căm deopotrivă stăpânirea lumii nevăzute; dar când un popor devine foarte mare și domină pe celelalte, sau când un popor mare ocupă o întreagă regiune inchisă cu margini naturale care îl impedecă de a cunoaște prin contact puterea tot atât de mare a altor popoare, atunci acest popor crede că zcii sei sunt cei mai puternici din toți, că ei sunt adevărații stăpâni ai lumii întregi, și că zcii celorlalte popoare nu sunt poate decât niște subalterni insubordonați ai celor d'intăi. Mai târziu după ce se admite că aceiași zci superiori stăpânesc toată lumea, incede a se crede că zcii diferiți a popoarelor vecine deopotrivă puternice care vin in contact nu pot fi decât tot acei zci sub nume diferite. Aceasta a provocat pa-

ralelismul și apoi contopirea zeilor de la toate popoarele antice de pe marginea mării mediterane pe timpul Grecilor și al Romanilor. Astfel, cu toată deosebirea de origine, sau unificat Kronos al Grecilor cu Saturnus al Romanilor, Zeus al celor d'întăi cu Iupiter al celor din urmă, și așa mai departe. Inșă, fiindcă legenda fie-cărui zeu este în realitate biografia denaturată a regelui sau eroului respectiv care a fost zeificat în perioada idolatriei, și fiindcă legendele zeilor de la diferite popoare nu se potrivesc, de aceea prin unificarea zeilor acestor popoare legenda aceluiaș zeu se infățișează cu mai multe variante; sau dacă nu are variante atunci e plină de absurdități, fiindcă este un amalgam înform de mai multe legende contradictorii.

Aceiași zei fiind odată stăpâni pe întreaga lume, puterea lor se mai mărește încă cu cât lumea cunoscută devine mai mare. Inșă cunoștințele geografice progresive largesc împărăția zeilor pe pământ, cunoștințele astronomice împing departe astrele, și zei a-cărora locuință obicnuită era mai înainte pe vârful unui munte de unde se putè face

numai un pas până la stele, acum se aşază în cer tocmai dincolo de stelele cele îndepărtate. Pentru ca să poată ei veghia tocmai de acolo asupra întregii lor împărăţii şi a se scobori la nevoie într'o clipă pe pământ, ei sunt inchipuiţi, ca să zic aşa, mai aeriani, mai invizibili mai supranaturali decât înainte. Zeii deşi se intrunesc în timpul de repaos în olimpul lor din cer, dar fiecare din ei având stăpânirea unei părţi din natură sau conducerea unui fel de fenomene în natură, se duce regulat la postul seu. Astfel Apolon face în fie care zi călătoria sa obicinuită cu carul şi caii sei de foc pentru a lumina şi încălzi lumea, Iupiter se îngrijeşte de ploae pentru fertilitatea pământului, etc.

În întâile faze ale politeismului idolii au figura omenească combinată cu cea a vre-unui animal, sau chiar a vre-unui lucru ne-insufleţit. Astfel la Egipteni Osiris are obicinuit trupul de om şi capul de bou, Hor trupul de om şi capul de şoim sau vice-versa; Isis trupul şi capul de femeie purtând însă pe cap coarne sau un disc reprezentând luna. Cam în felul acesta sunt făcuţi

toți idoli la Egipteni, la Asirieni, la Fenicieni, etc. Este de observat însă că toți acești idoli pot avea și numai figura de om sau numai cea de animal. Eată cum cred eu că se pot explica toate aceste: Am văzut că încă din perioada fetișismului sufletul unui om mort putea fi găsit într'un animal sau în alt lucru în care se intrupase singur, sau putea fi silit prin evocațiune să se intrupeze în bucata de lemn sau peatră care sămăna la chip cu omul mort respectiv. Am văzut apoi că în perioada idolatriei sufletul regelui zeificat, deși putea fi adorat în vre-un animal viu în care se intrupase provisor, dar nu putea fi găsit cu siguranță și la ori-ce moment decât în idolul de peatră sau de lemn care îl atrăgea cu asemănarea sa. Acest idol însă avea totdeauna figura de om, fiindcă numai astfel putea sămăna cu regele zeificat care în privința asemănării cel puțin era considerat a fi tot om. La începutul perioadei politeismului zeii devenind nemuritori și de natură cu totul deosebită de a omului, se crede că ei, existând de mai înainte, numai cât s'au scoborit pe pământ, și atunci au luat provisor figură omenească, intocmai

precum au luat după aceea și figură de animai sau de alt lucru. Toate figurile sub care s'a arătat un zeu la oameni fiind deopotrivă provisorii, toate trebuie să aibă aceeași virtute de a-l atrage. Deaceea este indiferent dacă idolul reproduce chipul omenească sau chipul animalic al zeului. Inșă pentru ca acesta să fie atras cu indoite puteri, idolul este făcut așa ca să aibă deodată toate figurile sub care zeul s'a arătat oamenilor. Cu chipul acesta idolii monstruoși cu figura jumătate omenească, jumătate animalică, nu sunt decât expresiunea și rezultatul unei ghibăcii rafinate a omului față cu zeii sei. Această interpretare este confirmată prin aceea că idolul nu reproduce niciodată figura altui animal sau lucru, decât al aceluia în care zeul, după spunerea legendei sale, s'a intrupat odată. Astfel Osiris, Hor și Iris pot fi reprezentați cu figurile zise mai sus, pentrucă, după spusa legendei, cel d'intăi s'a intrupat după ce a murit ca om în bou, cel de-al doile în șoim, și cea de-a treia în vacă și apoi în lună. Dacă un zeu s'a intrupat succesiv în mai multe ființi sau lucruri, idolul poate reproduce deodată figurile tuturor a-

cestora. Interpretarea de mai sus mai este confirmată de împrejurarea că acelaș zeu nu este totdeauna reprezentat prin aceeași combinație de figuri, ceea ce ar trebui să fie dacă în adevăr idolul ar reprezenta chipul obicînit al zeului, și nu ar fi numai un instrument perfecționat pentru a atrage pe acesta. Astfel, Hor este reprezentat sau cu figură omenească, sau cu figură de șoim, sau cu trupul de om și capul de șoim, sau cu trupul de șoim și capul de om.

În fazele mai înaintate ale politeismului când omul ajunge la un oare-care grad de dezvoltare a sentimentelor sale estetice și când își face o idee mai înaltă și de natura sa proprie și de aceea a zeilor, el crede că aceștia deși au avut și au puterea să se îmbrace cu ori-ce figură din lume, totuș figura lor obicînită și de predilecțiune nu poate fi decât cea omenească, ca una ce este cea mai frumoasă. Idoli deci pentru a atrage pe zei trebuie să reproducă chipul obicînit, adică omenesc al acestora; și cu cât ei vor sămăna mai mult cu zeii, cu atât ei vor atrage mai puternic. Această din urmă credință nu a fost din cele care a contri-

buit mai puțin la înflorirea artelor plastice la Greci și Romani.—Fiindcă fenomenele naturii sunt conduse de zei, așezția sunt închipuiți de ordinar în acțiune, fie care având firește pe lângă figura de om calitățile și accesoriile acele care îl fac mai propriu pentru conducerea fenomenelor cu care este însărcinat. Astfel, Apolon care luminează, încălzește și înveselește lumea este frumos, radios și călătorește cu cai și car de foc; Mars care inspiră curaj luptătorilor este el însuș brav, și apoi este înarmat pentru a le putea da ajutor efectiv la trebuință; Minerva spre a putea inspira oamenilor înțelepciune este ea însăș înțeleaptă, serioasă și severă; Venus are tocmai calitățile pe care trebuie să le comunice femeilor pentru a atrage la dânsese pe bărbați și a asigura perpetuarea speciei; și așa mai departe cu toți zeii. Aceste forme particulare atribuite zeilor prin necesitatea bunei conduceri a fenomenelor naturii au servit și ele încâtva a modifica pe ici pe colea legendele zeilor, și a le face să conțină și mai multe contradicții și absurdități decât înainte. Din toate aceste rezultă că e falsă opiniunea acelor

care cred că zeii anticității clasice erau numai niște personificări a forțelor naturei, și că figurile sub care erau reprezentați, erau numai niște figuri alegorice pe care vulgul le-a luat drept realități. Nu din personificări și alegorii s'au născut zeii antici; ci ei au degenerat treptat de atunci și până în zilele noastre în simple personificări de a forțelor naturale și în alegorii. Ba chiar cred, că alegoriile întrebuițate astăzi, prin aceea chiar că conțin totdeauna figuri omenești, nici nu au altă origine decât credințele politeiste, și că, în lipsa acestora ele nici nu ar fi fost inventate de om.

Omul a putut desigur din cele întâi timpuri să deosebească plăcutul de neplăcut, fericirea de nenorocire, binele de rău. El a fost asemenea din cele întâi timpuri determinat de egoismul curat sau de simpatie și antipatie a face altuia bine sau rău. Dar el n'a simțit decât foarte târziu trebuința curat morală de a se feri să facă rău altuia și de a-i face numai bine. A trebuit pentru aceasta ca ideea binelui să se unească cu aceea a datoriei. Însă această din urmă idee s'a format și s'a dezvoltat la început

independent de cea d'întăi. Sentimentul datoriei își trage originea din sentimentul temerii care silește pe omul primitiv a face acte de propițiere pentru a evita mânia și a câștiga favoarea acelor care pot să-i facă rău. Omul primitiv se simte deci indatorit prin frica pedepsei ce-l așteaptă, a face tot aceea ce face plăcere zeilor, regilor, și în unele cazuri semenilor sei, fără a se îngriji de binele sau răul ce ar pute rezulta din aceasta pentru un altul. Când mai târziu, în perioada idolatriei și mai cu samă în a politeismului, puterea zeilor se întinde pretutindene și aceea a omului nu însemnează mai nimica, toate regulile de purtare în societate sunt considerate a fi espresiunea voinței zeilor; de oare-ce legile sunt făcute și moravurile consfințite de aceia chiar care sunt în comunicare directă cu zeii și se inspiră de la dēnșii. Voința zeilor regulamētând purtarea omului sub toate privințele, morala în înțelesul cel mai larg al cuvētului, cu noțiunile de dreptate, de datorie, de responsabilitate, de merit, se confundă cu ascultarea de poruncile zeilor; ceea ce însemnează că toate aceste noțiuni n'au fost

niciodată înainte deosebite, și nu sunt încă la această epocă diferențiate în capul omului. De altă parte, cu cât instinctul de conservare socială se desvêleşte, regulile de purtare, conservând caracterul lor religios, obligă din ce în ce mai mult pe indivizi a-și face bine unul altuia și a se ajuta la nevoie. Cu chipul acesta, binele, care n'ave înainte nimica a face cu morala, începe a fi obiect al datoriei, și tinde a deveni obiectul exclusiv al acesteia, și prin urmare și al moralei. Dar cu cât binele câștigă teren, ca obiect al moralei, cu atât zeii, de la care emană încă toate regulile de conduită, sunt considerați a fi binevoitori și generoși; căci ei trebuie să fie buni și iubitori de bine, de oare-ce poruncesc oamenilor să-și facă bine unul altuia. Cu chipul acesta, pe când zeii sunt considerați a fi din ce în ce mai mari și mai puternici, ei sunt, pe de altă parte, socotiți din ce în ce mai buni pentru oameni. Zeii mai sunt și drepți, de oare-ce ei respătesc cu bine faptele bune, adică ascultarea poruncilor lor, și cu rău faptele rele, adică nesupunerea cătră dênșii. Fiind însă că această respătire nu se întemplă de fapt în

totdeauna aici pe pământ, ea se continuă și se completează în lumea morților. Sfera de cugetare a omului fiind acum foarte lărgită, și imaginația-lui trebuind acum să umple și spațiurile ce se află sub pământ, s'a așezat în aceste spații lumea morților care este împărțită în două regiuni, una destinată pentru locuința sufletelor celor drepecți, și alta pentru cei nedrepecți condamnați a fi pedepșiți.

Pe când zeii superiori încep a fi considerați ca buni din cauza legilor umanitare ce se fac în numele lor, duhurile cele mici care cutrieră lumea noaptea continuă a fi esențial răutăcioase, din cauză că în numele lor nu s'a făcut niciodată ceva bun pentru om în genere. Din contra, pe lângă răutățile ce fac din propria lor inițiativă, aceste duhuri se pun la dispoziția tuturor acelor care vor să facă rău altora, și mai cu samă la dispoziția vrăjitorilor și fărmeccătorilor. Deosebirea spiritelor în bune și rele care în această perioadă abia începe a se forma, crește treptat și ajunge să fie foarte mare și de foarte mare importanță în perioada monoteismului.

Toți oamenii, până și regii, trebuind să

asculte de poruncile zeilor, sunt împărțiți în ascultători și neascultători ai acelor porunci adică în dreپți și nedreپți, și apoi sunt trimiși după faptele lor în câmpiile elizeane, cum se zice la Roma, sau în Tartar. Această împărțire este cel întâi pas făcut spre egalitatea oamenilor. Este adevărat că la început fie-care se duce pe ceea lume cu rangul și puterea ce-a avut pe pământ; dar și deosebiri de rang și putere scad treptat pe ceea lume cu cât moralitatea face progres, aceasta tinzând a deveni caracterul esențial și exclusiv de distincțiune al oamenilor.

Micșurarea acestor deosebiri precum și diferențierea dreptului de cătră religiune au fost favorisate la câte-va popoare politeiste prin împrejurări cu totul esecțiionale. Dacă Grecii și Romanii, când au pierdut din o cauză oare-care vechile lor dinastii regale, ar fi fost cucerii de regi străini și puternici, aceștia, ca scoboritori și favoriți ai zeilor după credințele de atunci, ar fi continuat a legifera singuri și a menține credința că regulile de purtare în societate nu pot fi făcute decât de zei prin intermediarul reprezentanților lor. Înă Grecii și Romanii, în lipsă

de scoboritori din zei, aleg ca șefi politici scoboritori din oameni. Acești șefi, fiind aleși pentru un timp determinat după care ei redevin simpli cetățeni, nu pot fi considerați ca de natură deosebită de aceea a concetățenilor lor; cu atât mai mult că timpul zeificării șefilor este trecut de mult, și lumea are deja zeii sei adică stăpânii sei fixați. Prin astfel de constituire a autorității sociale se micșurează deosebirea enormă ce exista mai înainte pe lumea aceasta și pe cealaltă între șefii popoarelor și ceilalți indivizi. Pe de altă parte, actele de autoritate și legile care regulează interesele cetățenilor făcându-se de aceștia sau de mandatarii lor, o mare parte din regulile de purtare în societate sunt scoase de sub autoritatea zeilor; și astfel începe a se face deosebirea între drept și morala religioasă. Este adevărat că chiar la Greci și la Romani legile și actele publice se fac sub inriurirea religiunii poate mai mult decât se crede; că la facerea lor se consultă augurii și oraculii, și se invoacă zeii pentru a inspira pe cei care legiferează sau comandă; dar nu este mai puțin adevărat că această slabă participare a zei-

lor la regularea intereselor cetățenilor nu poate împedeca formarea și consolidarea treptată a credinții că societatea poate fi condusă macar în parte și de voința cetățenilor independentă de aceea a zeilor. E probabil că progresul acestei credințe a fost și el una din cauzele ireligiozității la care au ajuns Grecii și Romanii în timpurile lor din urmă. — Toate aceste progrese sunt interziate în țerile monarchice stăpânite de dinastii vechi naționale scorbatoare din zeii naționali, sau de dinastii străine venite în urma cuceririlor și pe care imaginația popoarelor le pune pe aceeași linie în privința originii cu vechile dinastii naționale. Dar și în aceste țeri, monarchii care la început sunt din sânge dumnezeesc, devin în perioadele următoare simpli oameni favoriți ai lui Dumnezeu, apoi reprezentanții acestuia pe pământ, adică suverani cu dreptul divin, și în sfârșit mandatarii ai poporului precum fusese șefii republicelor antice încă din timpul politeismului. Acest progres se face treptat cu cât capătă lărgime și consistență ideile de autonomia omului în raport cu divi-

nitatea și de egalitatea oamenilor între densesii.

În resumat, ceea ce caracterizează perioada politeismului este: că toate spiritele, adică zeii, duhurile și sufletele oamenilor, sunt nemuritoare; că numărul zeilor, deveniți acum mai puternici și mai bine-voitori decât înainte, este limitat; și că morala propriu zisă începe a se desvolta ca element constitutiv al religiei, fără a pute încă fi deosebită de aceasta, și având drept sancțiune pedepsele și resplătirile din lumea aceasta și din cealaltă.

Secțiunea IV.

Perioda Monoteismului

În perioada fetișismului omul, neputând încă percepe mai nici o legătură între lucrurile particulare din lume, crede că fie-care din aceste are un suflet propriu cu voința neatărnată. În perioada următoare când inteligența sa are o mai mare putere de analizare și de generalizare, el

găsește că lucrurile particulare se împărțesc firește în grupuri, și că toate acele care constituesc un singur grup sunt legate între dăsele, sau prin o soartă comună sau prin o mișcare comună, întocmai ca și cum ele ar fi conduse de un singur suflet. Astfel de grupuri sunt respectiv formate de toate lucrurile ce se află pe un munte, de toate acele ce constituesc o pădure, de toate care se află într'un lac sau într'o mare, etc. Fiindcă lucrurile care constituesc un grup nu-și perd particularitatea lor, de aceea omul crede că sufletele acestor lucruri fără a-și perde individualitatea lor, ascultă de un suflet mai mare; întocmai precum oamenii ce constituesc un trib sau un popor, fără a perde întreaga lor libertate de voință, sunt conduși de voința unui singur șef. Cu chipul acesta se admite că un singur suflet domnește peste toate acele care se află într'o pădure, că un altul stăpânește peste toate acele care se găsesc într'un lac, și așa mai departe. Am văzut prin ce analogie ajunge omul să creadă că sufletul ce domnește peste mai multe altele

este acel al unui șef omenesc ce a murit, și că sufletele intrupate în lucrurile particulare sunt acele ale oamenilor ordinari morți.—În perioda politeismului, puterea de analizare și de generalizare a omului fiind mai mare decât înainte, se găsește că mai multe grupuri de lucruri particulare sunt legate între dănsese astfel încât formează un singur grup mai mare care pare a fi condus de o singură voință; și cu chipul acesta se admite că este un singur zeu care domnește peste întreaga atmosferă, un altul peste toate mările, un altul peste toată suprafața pământului și așa mai departe. Însfârșit, în perioda monoteismului, omul, ajungând la un mare grad de dezvoltare intelectuală, descopere că lumea întreagă formează un tot armonios în care fie-care parte există și se mișcă în corelațiune cu celelalte părți; și pentru a explica această unitate de direcțiune el este nevoit să admită că lumea întreagă este condusă de voința unui singur zeu. Această credință se formează firește treptat. Astfel, se admite la început că în conducerea lumii prevalează

voința unuia singur din zeii admiși de politeiști, fără ca restul zeilor să peardă cu totul stăpânirea asupra părților respective din lume; intocmai precum în conducerea unui stat cu organizare feudală prevalează voința regelui, fără ca segniorii vasali să peardă cu totul dreptul de a dispune de provinciile lor respective. Dar mai tărziu, lumea fiind concepută ca o unitate din ce în ce mai strinsă, și atențiunea omului fiind atrasă din ce în ce mai mult de zeul principal și mai puțin de ceilalți zei, puterea ce se atribue celui d'intei crește treptat până absoarbe pe aceea a celorlalți zei; eară aceștia se scoboară treptat din rangul și puterea lor până ajung simpli ăngeri, adică simpli agenți sau servitori ai stăpânului suprem; intocmai precum segniorii feudali ajung cu timpul a perde cu totul dreptul de a dispune de provinciile lor, și devin simpli servitori privilegiați ai regelui. În această d'intăi fază a monoteismului, împărăția lui Dumnezeu samănă cu o monarchie organizată omenească în care regele are nevoie pentru îndeplinirea voințelor lui de

o sumă de agenți subalterni de diferite ranguri ierarchice.

Precum spiritele bune perd neatărnarea lor pentru a se pune sub ascultarea unuia singur din ele, a lui Dumnezeu, tot astfel spiritele rele sunt puse sub ordinele unui singur șef. Printre aceste spirite se numără și zeii la care se închină necredincioșii, adică acei ce nu cred în religia monoteistă din punctul de vedere al căreia se raționează; căci, toți zeii care caută a trece în ochii oamenilor de stăpâni ai lumii fără să fie, nu pot fi decât niște rebeli, niște dușmani a lui Dumnezeu cel adevărat singurul stăpân a lumii.

Șeful spiritelor bune, adică Dumnezeu este principiul binelui, pe când șeful spiritelor rele este principiul răului. Cel d'întâi crează lumea și este izvorul fericirii, al luminii, al vieții, cu un cuvânt a tot ce este frumos și bun pe lume; pe când cel de-al doilea distruge lucrurile bune și este izvorul nenorocirii, al întinericului, al morții, și a tot ce este urit și rău pe lume. Omul este îndemnat la fapte bune de cel d'întâi, și este împins la fapte rele

de cel de-al doile. Principiul binelui și acel al răului se luptă astfel neconținut pe câmpul lumii exterioare și pe acel al conștiinței omului; dar, va veni un timp când principiul binelui va fi pe deplin învingător, și atunci lumea va intra într'o eră de fericire care nu se va mai sfârși. Această credință optimistă se bazează atât pe instinctul de conservare a omului din care se naște nădejdea într'o fericire vecinică, cât și pe deprinderea, contractată încă din timpul idolatriei, de a considera pe zeii superiori, din care se naște principiul binelui, cu mult mai puternici decât duhurile mici din care se naște principiul răului.

Deosebirea radicală ce se face în această perioadă între spiritele bune și cele rele este determinată de progresul relativ mare la care a ajuns sentimentele morale ale omului. De altă parte Dumnezeu care a devenit atât de bun pentru adoratorii sei începe a avea oare-care bună-voință și pentru cei care nu-l adorează; căci, instinctul de conservare socială al omului începe de astă dată a da naștere la iubirea de

omenire, și prin urmare, la regule de purtare bine-voitoare către indivizii popoarelor străine; însă aceste regule de purtare ca și toate celelalte fiind inspirate și sancționate de Dumnezeu, iubirea de toți oamenii trebuie să fie împărtășită și de Dumnezeu. Să se observe însă că iubirea de omenire este abia la începutul dezvoltării sale; și deaceea Dumnezeu, deși nu este chiar dușmanul celor care nu-l adorează, este însă deocamdată foarte părtinitor pentru adoratorii sei. Ideile și sentimentele umanitare însă vor primi deplina lor dezvoltare în fazele următoare ale monoteismului și în perioada panteismului. Tot iubirea de umanitate indeamnă pe credincioși a converti la adevărata religie pe necredincioși, care intrând odată pe calea adevărului sunt primiți de Dumnezeul cel adevărat intocmai ca niște copii perduți și regăsiți. Așa dar religiile monoteiste în loc de a fi curat naționale și exclusiviste ca religiile idolatrice și politeiste, se adresază la omenirea întreagă; ceea ce stă în armonie cu ideea unui singur Dumnezeu stăpân peste întreaga lume.

Progresul moralității introduce în cultul divinității ca cel întâi mijloc de propițiere, facerea de bine către aproapele, curățenia inimii și lupta contra patimilor rele ațitate de duhurile rele; pe când sacrificiile care erau odată cel întâi mijloc de propițiere perd importanța lor treptat până ajung să fie niște simple simboluri de iubire și supunere către divinitate. Însfîșit, progresul moralității mai are de efect că pe ceea lume dispar ori ce alte deosebiri între oameni, afară de acele ce rezultă din meritul sau demeritul faptelor lor.

Monoteismul precum este descris mai sus este realizat mai cu samă în religiu-nea persană fondată de Zoroastru, unde Ahriman principiul răului aproape contrabalansează pe Ormuzd principiul binelui; apoi în religiunile chineză, mahome-tană, evreească și creștină în care prin-cipiul binelui este infinit mai puternic decât principiul răului. Asupra acestor două din urmă religiuni voi face oare-care reserve.

Judaismul judecat după cărțile lui sfinte are toate caractele unei religiuni polite-

iste afară de unitatea Dumnezeirii și in adevăr, Dumnezeul Evreilor, făcând un pact cu Avram, Isaac și Iacob in favoarea *numai a scoboritorilor acestora*, este intocmai ca și zeii politeiștilor un Dumnezeu național care dușmănește pe toate națiile afară de rasa evreească pentru care păstrează toate favorurile sale, un Dumnezeu care departe de a ordona propagarea judaismului la alte națiuni, nu acordă mai nici o favoare străinului importun care adoptează această religione, pentru rațiunea că acest Dumnezeu nu iubește pe acel ce umblă pe calea adevărului și a virtuții arătate de densusul, ci pe acel care este din sângele lui Israel. Ceea ce caracterisează mai cu samă pe acest Dumnezeu național este că el făgăduște să supue intr'o zi toată lumea sub dominațiunea rasei evreești ce va rămâne tot exclusivistă și in capul căreia se va găsi atunci Mesia cel așteptat. Această concepțiune strimă a caracterului moral a Dumnezeului evreesc este desigur consecința puținei dezvoltări a sentimentelor umanitare ale Evreilor; și judaismul va

fi desigur reformat sau abandonat în ziua în care evreii vor simți *în realitate* dragostea de omenire pe care este bazat principiul social numit „fraternitatea tuturor oamenilor.“ Evreii practicând o morală îngustă și totodată având o concepțiune metafisică înaltă despre cauza lumii adică concepțiunea unui singur Dumnezeu, par a devia de la legea empirică constatată în istoria celorlalte popoare, în virtutea căreia progresul ideilor și simțimentelor morale merge alături și treptat cu progresul ideilor metafisice. Cu toate acestea se poate ca evreii să nu facă excepțiune la regulă; se poate ca concepțiunea lor metafisică să nu fie în principiu așa de înaltă decât se pare; cu un cuvânt, se poate ca Dumnezeul lor unic să nu fie generalizarea zeilor multipli din perioada politeismului (generalizare care ar implica o dezvoltare intelectuală normală și o înălțare treptată și efectivă a ideilor metafisice), ci să fie un zeu particular ales din mai mulți zei a unei religii politeiste. Eată considerațiunile care vin în sprijinirea acestei ipoteze: Cel mai vechiu fapt

sigur ce se știe din istoria Evreilor este că ei au făcut odată parte, ca rasă și clasă distinctă, din populația Egiptului. În această calitate, și în starea lor de cultură în care erau inferiori Egiptenilor, Evreii nu erau decât cel mult politeiști ca și Egiptenii. Se știe însă că la politeiști fie-care oraș, fie-care breaslă de meseriași și câte-odată fie-care clasă a societății se pune sub protecțiunea mai specială a unui singur zeu, fără ca aceasta să implice necunoașterea autorității celorlalți; precum la creștini se obișnuiește a se alege ca patron special un sfânt oare-care. Evreii, constituind o clasă oare-care foarte deosebită în mijlocul populației Egiptului, au putut și ei avea ca patron special pe unul din numeroșii zei egipteni, sub protecția căruia au emigrat din Egipt, și în numele căruia Moisi a legiferat: Evreii s'au putut alipi cu atât mai tare și mai exclusiv de acest singur zeu, cu cât ei erau mai cu succes persecutați de Egipteni, și cu cât prin urmare toți ceilalți zei părtineau pe acești persecutori. Nenorocirile de tot felul, și mai cu samă starea de robie la

străini în câte-va rânduri și persecuțiunile neconținute suferite de evrei în decurgerea veacurilor următoare au avut asemenea de efect alipirea lor mai strinsă către Dumnezeu lor. Dar de câte ori au avut parte de liniște și de bunul traiu, Evreii au fost totdeauna ispitiți, înaintea împrăștierii lor prin lume, a adopta cu grămada zeii popoarelor vecine politeiste, tocmai pentru că inteligența lor nu se ridicase efectiv până la concepțiunea adevăratului monoteism. De la împrăștierea lor prin lume până astăzi, nenorocirile lor care îi alipeau către Dumnezeu lor de-o parte, și contactul lor cu popoare monoteiste de altă parte, i-au împedat de a deveni franc politeiști, cu atât mai mult că ei, neaflându-se în situațiunea primitivă în care alte popoare au creat politeismul, nu puteau crea de la dănsii alți zei noi. Cu chipul acesta, prin efectul unei deprinderi intelectuale contractate în decurgerea multor veacuri și favorizată de o oprire a dezvoltării sentimentelor morale s'a cristalisat la Evrei un monoteism nominal *sui generis*. E probabil însă că

un progres oare-care tot s'a făcut, că Evreii de astăzi au concepțiune de Dumnezeu lor ceva mai înaltă decât aceea ce rezultă din cărțile lor sfinte, și că prin progresul ce vor face în viitor în sentimentele umanitare vor fi și ei conduși la concepțiunea celui mai înalt monoteism.

Pe când judaismul este, ca să zic așa, un monoteism nominal având aproape toate caracterele politeismului, creștinismul judecat după cărțile lui sfinte (afară de vechiul testament) este un monoteism nominal având mai toate caracterele panteismului. Reservându-mă a reveni asupra creștinismului în secțiunea următoare, voiu semnala aici principiile pe care creștinilor le are în comun cu panteismul, și și prin care se deosebește de celelalte religii monoteiste. Mai întâi morala creștinismului este mai umanitară decât a celorlalți monoteiști, de oare-ce ea comandă iubirea de aproapele fără deosebire de naționalitate și de religiune. Apoi Dumnezeu creștinilor ca și acel al panteiștilor este *pretutindene present și a toateștiutor*; astfel că nu numai faptele cele

ascunse ale omului, dar și gândurile lui sunt cu siguranță cunoscute de Dumnezeu și resplătite sau pedepsite după meritul sau demeritul lor; pe când Dumnezeul celorlalți monoteiști și în special al Evreilor, fiind mai antropomorf decât acel al creștinilor, deși *poate* prin invizibilitatea lui să se afle față la toate faptele pe care omul caută să le ascundă de fața lui, dar în realitate el poate să nu se afle față la o faptă dată; și deși atențiunea lui este atrasă de rugăciunile sau blăstemele făcute cu larmă, și în genere de toate manifestările exterioare ale omului, dar el nu cunoaște cu siguranță intențiunile ascunse ale acestui când ele nu se tradează nici macar prin expresiunea figurei. De aceea simulațiunea, minciuna, făgăduințele mincinoase pot fi întrebuințate până la oare-care punct față cu Dumnezeul monoteiștilor necreștini; și de aceea morala acestora recomandă aproape numai faptele bune ce se pot vedea și cunoaște; pe când morala creștină prețuește mai mult curătenia inimei, bunele intențiuni și faptele bune ascunse ce se pot face

mai cu samă de pustnicii care trăesc de-
parte de privirea oamenilor. Se înțelege
că aici e vorba de acea superioritate a
creștinismului asupra celorlalte religii mo-
noteiste care rezultă din învățămintele
cărților sfinte respective, și din aplicarea
generală a acestor învățăminte in decursul
veacurilor de către credincioșii respectivi,
fără a ține samă de purtarea și credințele
particulare ale cutărui individ sau ale cu-
tărei secte, precum și de abaterile mo-
mentane a colectivităților de credincioși
de la preceptele religiunilor lor respective.

In resumat, ordinea suitoare in care se
pot inșira cele patru religii principale mo-
noteiste de mai sus este următoarea: juda-
ismul care e cel mai aproape de politeism,
religia veche persană care represintă tipul
monoteismului in primele sale faze, islamis-
mul, și apoi creștinismul care se apropie
mai mult de panteism.

In fazele ulterioare ale monoteismului la
care nu au ajuns încă nicăiri masa poporului,

dar in care au intrat filosofi popoarelor monoteiste, unificarea divinității face treptat progres până la punctul când dispar tot felul de îngeri și demoni, și nu mai rămâne pe lume decât două feluri de spirite radical deosebite: Dumnezeu și sufletele oamenilor. Pe la inceput se admite că Dumnezeu creatorul lumii este in fie-care moment arbitrul absolut al ei; dar mai târziu, când se observă permanența legilor naturei, se admite că Dumnezeu când a creat lumea a stabilit odată pentru totdeauna normele după care el o va governa. Sufletele oamenilor, deși aternate de Dumnezeu, au o sferă proprie de acțiune liberă; și deși nu sunt fără inceput ca Dumnezeu, dar sunt ca densusul nemuritoare. Insa ideea despre felul vieții viitoare devine din ce in ce mai vagă, și credința in nemurirea sufletului slăbește treptat. Morala ca și concepțiunea despre lume sunt la această epocă mai inalte pentru că și sfera de cugetare a omului este mai largă decât inainte.

Secțiunea V.

Perioda Panteismului.

Cu toată inteligența și puterea sa nemărginită Dumnezeuul monoteiștilor este tot așa de antropomorf ca și zeii politeiștilor, ca și or ce spirit creat de imaginația omului in perioadele precedente. El are o figură omească mărginită in spațiu, locuște de preferență intr'un anume loc asemenea mărginit, stăpânește lumea ca pe un obiect exterior sieși, și realizează voința sa in privința ei prin aceea că toate elementele naturei se supun la poruncile sale intocmai ca niște agenți supuși ai sei. El samănă prin urmare cu un rege pământesc care este in toate deosebit și despărțit de supușii pe care-i stăpânește, și a cărui putere consistă mai mult in ascultarea acestor supuși de ordinele sale. Intr'un cuvânt Dumnezeuul monoteiștilor este in afară de lume și lumea in afară de densusul. Această concepțiune a dumnezeirii se schimbă in perioada panteismului din cauză că omul, având acum o sferă de cugtare mai largă decât in toate timpurile trecute, incepe a-și face o idee mai lămu-

rită, pe cât aceasta este cu putință, despre infinitatea timpului, a spațiului și a materiei răspândită în aceasta. Universul fiind acum conceput ca un tot ce se întinde până la nesfârșit, este cu neputință de a imagina pentru Dumnezeu un loc în afară de univers. De altă parte, regularitatea și concordanța fenomenelor naturale sugerând ideea că universul este un organism material în care toate mișcărilor au o unitate de direcțiune întocmai ca mișcările unui trup omenesc, și Dumnezeu fiind cauza tuturor mișcărilor din univers întocmai precum sufletul unui om este cauza mișcărilor trupului său, se admite că universul este un trup material nesfârșit în spațiu și timp, eară Dumnezeu este sufletul acestui trup. Cum că toate mișcările trupului omenesc sunt cauzate de suflet, aceasta rezultă din aceea că ele încetează complet când omul moare, adică atunci când sufletul acestuia se desparte cu totul de trup. Dar substanța sufletului omenesc, chiar dacă ar avea centrul activității sale în cutare sau cutare parte a trupului, trebuie să fie răspândită până în cele mai mici părțile ale acestuia; de oarece mișcarea organică se observă în toate a-

ceste părțicele. Tot astfel și trupul univesal trebuie să fie pătruns în toate părțile lui de substanța sufletului universal; cu deosebire că universul fiind nesfârșit și centrul seu neaflându-se nicăiri sau mai bine zis aflându-se în tot locul, sufletul universului se află deopotrivă respândit și cu deopotrivă putere în fie care părțică și în fie care punct al universului. Făcând încă un pas pe calea generalizării ajungem la concepțiunea că Dumnezeu este o ființă complectă cu trup și suflet ce conține toată existența până la nesfârșit. În aceste condițiuni Dumnezeu este fără început și fără sfârșit, nesfârșit de mare și pretutindene present, nesfârșit de inteligent și a toate știutor, nesfârșit de puternic și a toate-făcător, sau mai bine zicând a toate-schimbător, de oare-ce în existența universală nu se pot face decât schimbări. Din calitățile ce se esclud omul atribue lui Dumnezeu numai pe acele pe care el însuși le iubește; și astfel Dumnezeu este conceput ca fiind nesfârșit de bun, de just, de frumos, etc.; pe când tot ce este rău, nedrept, urit pe lume este accidental, trecător și destinat a face pe om să aprecieze mai bine per-

fecțiunea divină cătră care el trebuie să tindă. Individul omenesc, făcând parte din univers, este o părticică din Dumnezeu individualizată pentru un scurt timp; când el se naște, o părticică preexistentă din trupul și sufletul lui Dumnezeu începe a trăi deosebit pe contul seu propriu; când el moare, trupul seu se recufundă în trupul nesfirșit a lui Dumnezeu din care se despărțise, și sufletul seu se recontopește cu sufletul nesfirșit a lui Dumnezeu din care purcesese. Așa dar, trupul și sufletul omului sunt în esența lor fără început și fără sfirșit ca și trupul și sufletul lui Dumnezeu din care fac parte. Singurul lucru accidental și trecător este starea de individualizare a omului; și numai din această stare rezultă ca părți componente relele vieții omenești, precum durerea, nedreptatea, uriciunea, ignoranța, etc., care sunt ca și viața individuală accidentală și trecătoare. Cu alte cuvinte, *viața individuală este răul însuș*, de care omul nu poate scapa definitiv decât recontopindu-se prin moarte cu *Dumnezeu care este binele însuș*. Omul însă poate chiar în timpul vieții individuale să se apropie încâtva de perfecțiunea divină

prin practicarea continuă a virtuții (ceea ce-l face să devie din ce în ce mai bun), și prin cultivarea neîntreruptă a științelor și artelor (ceea ce-l face să meargă din ce în ce mai mult spre cuvoașterea adevărului și gustarea frumosului). Dar pedeca cea mai mare ce împinșă omul pe această cale a progresului este chiar trupul seu cu slăbiciunile și trebuințele lui materiale de tot momentul, cu poftele lui cele grosolane, care toate la un loc opresc sufletul din sborul seu ca și cum l'ar ținè închis într'o cușcă. Deaceea, combaterea tuturor poftelor și slăbiciunilor trupești, subjugarea trupului la înaltele cerinți sufletești, și la nevoe chiar mortificarea lui, sunt cel mai sigur mijloc de a facilita apropierea de perfecțiunea divină, și constituiesc cea întâi datorie a omului.

Mai târziu când se face încă un pas pe calea generalisăzii, Dumnezeu în care se cuprinde toată existența este conceput ca fiind constituit din o singură substanță. Nu se mai admite un trup și un suflet universal, o substanță materială și una spirituală; nu se admite decât o singură substanță universală care se poate manifesta sub diferite forme,

și mai cu samă sub forma de materie și sub
 acea de spirit. Această substanță este fără
 început și fără sfârșit: ceea ce se numește
 creațiune sau peire a lumii nu pot fi decât
 modificări în dispozițiunea substanței uni-
 versale. Pentru a da o idee lămurită de a-
 ceste lucruri, filosofi panteismului indian fac
 comparațiunea următoare: „Brahm (Dum-
 nezeul universal) înainte de ceea ce numim
 noi creațiunea lumii este ca o bucată de stofă
 învălătucită ce s'a desvălătucit, și care când-va
 se va pute earăș învălătuci într'un fel sau într'-
 altul.“¹⁾ Tot această comparațiune ar pute
 servi pentru a arăta cum tot aceeași sub-
 stanță poate să se presinte în acelaș timp
 sub diferite forme, când este percepută cu
 ajutorul diferitelor facultăți sensitive sau in-
 telectuale ale omului, sau când eete privită
 sub diferite aspecturi. Mai tērziu când con-
 cepțiunea despre univers se unifică și mai
 mult, se admite că deși substanța universală
 poate să se manifeste sub diferite forme;

¹⁾ Vezi în *Revue Philosophique* din 1 Iunie 1876 și în
 articolul d-nului P. Regnaud, *Etudes de philosophie
 indienne*, din care reesă că panteismul indian a
 trecut prin aceleași grade de evoluțiune prin care a
 trecut mai tērziu panteismul european.

insă ea nu poate să aibă decât o singură formă esențială; și dacă este vorba să alegem între forma numită spirit și cea numită materie, trebuie să ne pronunțăm pentru cea d'intăi ca una ce este mai probabilă; de oare-ce numai prin spirit, prin inteligență, noi înșine o putem cunoaște. Cu alte cuvinte, substanța universală este numai spirit, eară materia nu este decât un aspect secundar și neesențial a substanței spirituale. Mai mult decât atăta: fiindcă ideea ce ne facem de materie este contradictorie cu ideea de absolut, și fiindcă materia nu ne este cunoscută decât prin percepțiunea sensibilă care se contrazice și se înșală totdeauna, deaceea aspectul material al lumii nu poate fi decât o iluziune trecătoare la care suntem supuși ca la multe alte răle în timpul cât suntem individualizați. Așa dar, materia nu există de loc; ci mintea noastră crează deaintregul imagini pe care le credem a fi a unor corpuri numite materiale; sau în unele cazuri mintea noastră îmbracă cu forme numite materiale niște lucruri spirituale ce există în realitate. Aceste idei dau naștere mai tărziu la diferite sisteme filosofice idealiste.

Cel mai extravagant din aceste sisteme este idealismul subiectiv pur, după care nu există pe lume nimica alta în afară de *eu* cu *ilusiunile lui*. Acest idealism nu este mai puțin un adevărat panteism; căci, a zice că pe lume nu există decât *eul* care e de natură spirituală, este a afirma că lumea reală întreagă nu consistă decât din o substanță spirituală universală. De acest idealism însă putem să nu ținem samă, și să-l considerăm ca un accident în dezvoltarea filosofiei panteiste; căci el a fost împărțit de foarte rari indivizi, dintre care cea mai mare parte, ca și cum ar fi revenit în sine după o boală mentală, s'au grăbit a retracta ceea ce susținuse mai înainte. Un alt idealism subiectiv, mai puțin consequent decât cel de mai sus, este acela după care în afară de *eu*, mai există *eurile* celorlalți oameni și *Dumnezeu*. În sfârșit, după idealismul raționalist moderat noi nu putem cunoaște cu siguranță decât *eul* și impresiunile ce acesta primește de la lumea exterioară; cât despre această lume, știm numai atâta că ea există, dar nu putem ști ce este ea *in sine*, deși este foarte probabil ca ea să fie tot de natură spirituală

ca și *eul*. Dar idealismul cel mai răspândit și care prin urmare poate fi privit ca o fază normală a panteismului, este acela după care atât lumea interioară cât și cea exterioară sunt constituite din *o singură substanță spiritală*, toate fenomenele din lume fiind numai niște manifestațiuni ale acesteia. Acest idealism este susținut în fond și de acei care cred ca Schelling că „*realismul și idealismul sunt identice în gândirea absolută*,” sau ca Hegel că „*lumea exterioară este ideea care în libertatea sa absolută de a se hotărî a eșit afară din sine însuși*,” sau ca Schopenhaur și Hartman că „*voința*” după unul, sau „*inconștientul*” după altul „*este principiul constituent al lumii întregi*.”

Desfășurarea istorică descrisă până aici în această secțiune reprezintă în trăsături largi toată evoluțiunea ideilor metafisice din Europa de la veacul de mijloc până în zilele noastre: Filosofia scolastică din evul mediu care la început era incorporată în teologia creștină s'a despărțit treptat de aceasta până a devenit cu totul neatărnată. Continuatorii acestei filosofii au purificat din ce în ce mai mult monoteismul până la Descartes și Leib-

nitz care sunt reprezentanții cei mai iluștri a monoteismului în ultima lui fază. Înșă, deodată cu acești filosofi, geniuri puternice ca Giordano Bruno și Spinoza s'au ridicat de la monoteismul pur la panteism. Deaici încolo toate inteligențele mari și independente n'au făcut decât să adopteze, să modifice, să desvolteze curentul panteistic al metafisicei; și astfel au fost unul după altul la ordinea zilei sistemele lui Locke, Berkeley, Hume, Kant, Fichte, Schelling, Hegel, Schopenhauer, Hartmann, etc. Toți aceștia, cu toate protestațiunile unora dintre dēnșii, aparțin panteismului.

Prin descrierea de mai sus a desfășurării ideilor metafisice am voit să arăt că monoteismul conduce în mod logic la panteism, și că de fapt așa s'a întemplat în istoria filosofiei din Europa. Cu aceasta am voit să justific pentru ce am pus perioda panteismului în ordine cronologică după perioda monoteismului. Prin aceasta însă nu vciu să susțin că or ce popor panteist trebuie să fi trecut mai întâi prin perioda monoteismului. Dincontra este dovedit că politeismul Grecilor și al Romanilor au dat naș-

tere la o filosofie panteistă, că panteismul indian a eșit deadreptul din politeism, și că Egiptul care n'a apucat a eși cu totul din politeism avea o tendință manifestă de a merge pe calea Indiei. Se știe că popoarele panteiste care au trecut și acele care n'au trecut prin monoteism au avut de la început în comun tendința constantă de a generalisa divinitățile și ale reduce la unitate; atât numai că cele d'intăi, fiind predominante mai mult decât cele de-al doile de antropomorfism, au continuat cu reducerea numărului zeilor până au ajuns la unul singur, fără a-i desbraca vr'odată de caracterul lor omenesc și personal; pe când popoarele cele de al doile, fiind inzestrate cu mai mult spirit filosofic, au început încă de mult a generalisa divinitățile, contopind câte mai multe în una singură, și desbrăcându-le treptat de caracterele personalității. Acest mod de a reduce numărul zeilor putem să-l numim mod panteistic.

Pentru a da o idee mai lămurită de acest mod să presupunem că la o epocă dată a perioadei politeismului se crede că în fie-care corp ceresc și în fie-care parte a cerului se

află intrupat câte un zeu, adică câte un suflet de a unui fost om mare pe pământ. Când în urma progresului intelectual și științific se descopere că toate fenomenele cerești și atmosferice au o unitate de direcțiune, că, de exemplu, corpurile cerești se mișcă împreună în aceeași direcție, că aceleași schimbări atmosferice schimbă pentru privirea omului toată fața cerului, etc.; când zic, se descopere aceasta, atunci se admite că tot ce se află în cer și în atmosferă este condus de o singură voință, de un singur zeu. Dacă acest zeu este un fost rege pământesc care a murit pe când toate corpurile și părțile cerului aveau deja zeii lor speciali, atunci el, neavând un corp ceresc vacant în care să se intrupeză și totodată fiind comandantul tuturor zeilor cerești, se încorporează deodată în toate corpurile și părțile cerului; astfel că toate aceste fiind insufletețite și conduse de un singur suflet ca și cum ar fi un singur trup, voința și prin urmare, personalitatea celorlalți zei cerești se confundă în voința și persoana zeului superior. Cu alte cuvinte cerul întreg are un singur suflet, zeul superior; și fie care din

zeii speciali cerești, fără a dispăre chiar de la început, este considerat a fi o emanațiune specială, și câte-odată chiar o simplă manifestare specială a zeului general. Mai târziu însă zeii speciali dispar cu totul, și atunci zeul general este considerat a fi deopotrivă present și activ în toate părțile cerului, întocmai precum sufletul omului este respândit în toate părțile trupului său.— Dacă nevoea de a recunoaște un zeu general cere se simte în timpuri când nu se mai zeifică regii pământești, atunci se recunoaște ca șef suprem al cerului pe unul din zeii intrupați deja în anumite corpuri cerești. În acest caz contopirea zeilor speciali în zeul general este o consecvență numai a confundării voinței lor cu voința acestuia; din care cauză omul nu poate de sigur recunoaște această contopire decât în urma unei meditațiuni filosofice mai îndelungate decât în cazul de mai înainte. — Precum toți zeii inferiori se contopesc în câți-va zei superiori, ca zeul cerului, zeul pământului, zeul oceanului, etc.; tot astfel aceștia se contopesc în un singur Dumnezeu universal, când omul recunoaște armonia, concordanța, unitatea de plan și de

direcțiune a tot ce există și ce se face în universul întreg. La rangul de Dumnezeu universal este ridicat cel mai puternic din zeii superiori, precum este Brahma la Indieni, sau se crează ca la Egipteni un Dumnezeu fără nume din care se presupune că emanează toți vechii zei cu nume. De aici în colo zeii superiori încep a fi numai niște manifestațiuni speciale a Dumnezeului universal; și cu timpul dispar cu totul, rămânând pe lume numai Dumnezeul universal care umple singur toate spațiurile și toate timpurile.

Se înțelege că contopirea zeilor se face pe nesimțite și treptat în curgerea unui foarte lung timp. Aceasta se dovedește între altele cu mitologia vechilor Egipteni. Aceștia în mai tot timpul măririi lor au continuat cu contopirea zeilor fără să ajungă vr'odată până în capăt. Astfel, în tot timpul acesta zeii Ammon, Imhotep, Phtah, Râ, Osiris, etc., au fost indeobște recunoscuți ca zei cu totul deosebiți și independenți unul de altul, până la așa grad că fie-care nomă a Egiptului recunoștea ca divinitate națională sau locală numai pe unul sau numai pe câți-va din a-

cești zei, nerecunoscând de loc autoritatea celorlalți. Cu toate aceste, unia din acești zei se confundau pe unele locuri unul cu altul, și atunci se dădea indiferent un nume sau un altul la fie-care din zeii confundați, sau chiar se dădea un singur nume compus din toate numele lor particulare pentru a designa o singură divinitate în care în realitate acei zei se contopiseră. Astfel „din Sevek și Râ „se făcea un singur zeu Sevek-Râ; Phtah se „confunda cu Sokari sub numele de Phtah- „Sokari; și acesta împreună cu Osiris con- „stituia un singur zeu Phtah-Sokari-Osiris.“

Însfîrșit, după opiniunea d-lui Maspero, toți zeii egipteni nu erau pentru filozofii timpului decât un singur Dumnezeu care primea nume deosebite după deosebitele atribuțiuni. Astfel „Dumnezeu, când dă naștere lucrurilor și aduce la lumină forța latentă a cauzelor ascunse, se numește *Ammon*; când „el este spiritul care rezumă în sine toate „inteligențele, se numește *Imhotep*; când „este acel care face toate lucrurile cu artă „și adevăr, se numește *Phtah*; și când este „Dumnezeul cel bun și bine-făcător, se nu-

„mește Osiris“²⁾ Cu toate aceste însă nici-odată religiunea oficială a Egiptenilor n'a ajuns la conclusiuni franc și definitiv panteiste.

Am zis că din politeismul Grecilor și al Romanilor s'a născut o filosofie panteistă. Și în adevăr idei panteiste erau acele profesate de școala Eleaților care nu acorda nici o crezare sensurilor și experienței, reducând tot universul la o ființă unică și immutabilă; acele profesate de școala Stoicilor care deși susțineau că toate ideile noastre au originea lor în sensuri (nihil est in intellectu quin prius fuerit in sensu), totuș admitea ca cel

²⁾ Vezi: Jamblicus, *de mysteriis*, citat de G. Maspero în cartea sa, *Histoire ancienne*, din care am luat informațiunile privitoare la Egipteni, dând însă mitologiei acestora o interpretare cu totul alta decât aceea admisă de d. Maspero.—Mă indoiesc însă foarte mult că pasajul citat din Jamblicus exprimă credința vechilor filosofi egipteni, și nu mai degrabă credința scolei de Alexandria din care făcea parte Jamblicus ce trăia pe la începutul veacului al patrule. E probabil că această școală care a ajuns la un panteism destul de pronunțat prin chiar efectul evoluțiunii ideilor deja foarte înaintate a vechilor Egipteni și a Grecilor, s'a cercat să interpreteze din punctul său de vedere mitologia vechilor Egipteni, precum s'a încercat să dovedească în mitologia Greco-Romanilor existența unei trinități panteiste formate din Jupiter, Pluton și Neptun. Dealtmintrele, păcatul de a atribui timpurilor trecute ideile timpului present a fost comis de multe școli.

intăi adevăr existența unei substanțe ignee universale numită Dumnezeu care e respândită pretutindene și animează toate lucrurile, diriguind totul prin providența sa după legi raționale și immutabile; acele profesate de școala lui Platon care nu acorda existență reală și absolută decat unor tipuri sau modeluri eterne numite *idei* care toate residează in Dumnezeu, acesta fiind substanța lor comună; acele profesate de școala neo-platoniană și mistică din Alexandria, etc. Este adevărat că acest panteism înalt s'a format aproape fără tranzițiuni din politeismul național; însă acest salt se datorește unor mari geniuri filosofice care ca toate geniurile s'au înalțat dincolo de puterea de pricepere a contimporanilor lor și au anticipat mult asupra viitorului; și apoi acest panteism nu s'a întins niciodată dincolo de cercul restrins al filosofilor, aceștia fiind considerați și admirați de concetățenii lor, nu pentru adevărurile ce le susțineau, ci pentru arta cu care știeau să imagineze sisteme simetrice și frumoase asupra lumii. Tot prin puterea geniului lor personal unii filosofi ca Democrit, Aristotel,

Epicur, s'au înălțat în unele privinți chiar până dincolo de panteism.

Dar din toate țerile numai India singură a fost aceea în care metafisica religioasă populară și oficială a propășit regulat până aproape la cele din urmă faze ale panteismului. În India unificarea zeilor făcută bine înțeles în mod panteist, trece prin toate gradele intermediare prin care trece aiurea unificarea în mod monoteist, până când toți zeii, și acei care represintă principiul binelui și acei care represintă principiul răului, sunt contopiți în trei zei: Brahma, Vișnu și Șiva. Aceștia la rândul lor se contopesc în Brahma care de astă dată primește numele de Brahm sau Para-Brahma (adică Brahma superior) reprezentând ființa perfectă în care se cuprinde tot universul, și manifestându-se sub trei fețe numite: Brahma, Vișnu și Șiva. Apoi în religia Buddhismului care este o reformă a Brahmanismului se șterge ori ce urmă de zei particulari rămânând pe lume o singură substanță reală, universală și eternă numită Buddha, care nu este altă ceva decât rațiunea perfectă, inteligența absolută. După această doc-

rintă lumea materială nu este decât o ilu-
siune a simțurilor și un rău; deaceea omul
in care nimica nu este real afară de sufletul
seu, trebuie să caute a scăpa de această lume
peritoare pentru a ajunge la mântuire, la
Nirvana, adică pentru a se perde confun-
dându-se in Buddha cel absolut, indestructibil
și etern.—Morala religiunilor panteiste a In-
diei este la înălțimea concepțiunilor metafisice.
Ea este caracterisată prin datoria de
a cultiva știința pentru a cunoaște și a pri-
cepe cât mai mult pe Brahm sau pe Buddha,
prin datoria de a mortifica trupul și a in-
frânge toate poftele lui pentru a slăbi cât
mai tare lanțurile răului care opresc pe om
de a se înalța cu sufletul până la Brahm sau
Buddha, și prin datoria de a iubi și a ajuta
pe toate ființele din lume, până și pe ani-
male, fiindcă toate sunt egale inaintea ființei
supreme, și toate au să aibă la urma urmei
aceeași soartă precum au avut același inceput.
Ca consecvență a acestei egalități Buddhis-
mul, contrar Brahmanismului, nu face deo-
sebite de caste intre oameni, și admite in
sinul seu pe aceeași linie pe toți indivizii
omenești din toate treptele sociale și din

toate națiile din lume. — Pentru a se pute da o dreaptă resplătire sau pedepsire a faptelor de pe lumea aceasta, se admite metempsicoza adică trecerea sufletului omenesc după moarte prin trupurile a fel de fel de ființi până când ajunge a fi purificat cu totul pentru a pute intra in absolut. Se știe că metempsicoza (care e o remășiță din credința fetișistă că un suflet poate să se intrupeze succesiv in mai multe lucruri) a fost admisă sub alte forme și de Egipteni, și de școala lui Platon in Grecia, precum și de școala de Alexandria; atât numai că aceste din urmă doue școli nu admitea metempsicoza decât intre oameni, susținând că sufletul unui om a putut trăi in trecut și va pute să mai trăească după moarte in alte trupuri însă tot omenești.

Dacă facem abstracțiune de credință in metempsicoza vedem că panteismul indian a trecut in timpul seu din urmă in toate privințele prin întocmai aceleași faze prin care a trecut cu mult mai tărziu panteismul european de la Giordano Bruno și Spinoza până in zilele noastre; astfel că descrierea făcută la inceputul acestei secțiuni despre

evoluțiunea ideilor panteiste se aplică întocmai și la India antică și la Europa modernă.

Este de observat că mai toate doctrinele panteiste admit o trinitate indisolubilă a divinității universale; și numai după ce trec peste această fază ajung a stabili unitatea perfectă a divinității. Aceasta se datorește de sigur analogiei ce se crede că există între sufletul individului omenesc și Dumnezeu care, din punct de vedere panteistic, este sufletul universului. Se știe că încă din perioada fetișismului se crede că individul omenesc are obicinuît trei suflete, din care unul se manifestă ca umbră, altul ca imagine reflectată de corpurile lumii, și al treilea ca respirațiunea ce susține viața trupului, aceste suflete putând să se manifeste sau pe rând sau toate deodată. Această trinitate este mai tîrziu confirmată prin un fel de analiză ce se face sufletului omenesc: Cînd omul e nebun, ăi lipsește mintea, adică unul din cele trei suflete; cînd doarme, ăi lipsește și cuvîntul, adică un al doilea suflet; cînd moare, perde și respirația, adică cel de pe urmă suflet, și cel mai important,

fiindcă acesta este baza celorlalte. Divisiunea sufletului in respirație, cuvânt și minte este admisă in genere sub o formă sau alta de toate popoarele barbare. Apoi divisiunea tripartită a lui Platon in suflet *raționabil*, suflet *concupiscibil* și suflet *irascibil*, cea a lui Aristotel in suflet *rațional*, *sensitiv* și *vegetativ*, cea modernă in *sensibilitate*, *inteligentă* și *voință*, etc., nu sunt decât atâte forme diferite a trinității sufletului admisă încă din timpul fetișismului.—Sufletul universului trebuind și el să fie tripartit ca sufletul omului este reprezentat* la Indieni de Brahma, Vișnu și Șiva, fie care din aceștia reprezentând un atribut distinct a lui Para-Brahma și lucrând ca persoană distinctă, și cu toate aceste toți la un loc constituind o singură persoană indiviză Para-Brahma. Cel d'intăi este puterea, cel de-al doile cuvântul, cel de-al treile spiritul sau inteligența universului; cel d'intăi este principiul creator, cel de-al doile principiul conservator, cel de-al treile principiul destructor sau modificător al universului; cel d'intăi este bună-tatea, cel de-al doile înțelepciunea, cel de-al treile dreptatea resbunătoare; cel d'intăi este

trecutul, cel de-al doilea prezentul, cel de-al treilea viitorul, etc. Cea mai simplă linie are două capete și un mijloc; cea mai simplă formă de suprafață are trei laturi și trei unghiuri; fie-care corp are trei dimensiuni în spațiu. Toate acestea confirmă că cea mai simplă expresiune a ființei universale nu poate fi decât trinitatea. Singura figură prin care omul poate să reprezinte chipul cel nepătruns a lui Para-Brahma este *un cerc cuprins într'un triunghi*. Invențiunea acestei figuri pentru a reprezenta pe ființa supremă și universală, va rămâne de sigur pentru Indieni un titlu de glorie la înălțimea căruia nu s'a suit încă nici un popor din lume afară de dășii.

Cu această ocaziune voi reveni asupra Creștinismului pentru a arăta cât de mult datorește el Brahmanismului și Buddhimului fără a se fi putut ridica până la înălțimea acestora.

Pe când s'a născut Creștinismul, lumea din imperiul roman perduse mult din tăria credinței în religiile politeiste și avè nevoie de o credință nouă. Această nevoie nu putea fi satisfăcută de doctrinele filosofice ale tim-

pului care erau prea variate, prea abstracte și prea înalte pentru masa poporului, deși această masă era de altminterle înclinată către panteism, atât din cauza direcțiunii de transformare nesimțită a politeismului sub influența unui mare progres a culturii generale, cât și din cauza unei oare-care influențe a filosofiei timpului, cel puțin asupra claselor luminate. Necesitatea unei credințe nouă a făcut pe lumea romană să îmbrățișeze Creștinismul, în lipsă de altă religie populară, ca pe un expedient a momentului; eară înclinațiunea către panteism a făcut pe lumea romană să amalgameze Creștinismul cu mulțime de învățături practice și principii metafizice de ale panteismului indian care era pe atunci predicat în toată Asia, până la porțile Europei, găsind pretutindene primire bună mai cu samă pentru acele părți din doctrina care erau accesibile inteligenței poporului. În special învățăturile Buddhis-mului fiind esențial umanitare și egalitare erau îmbrățișate cu căldură de mulțimea cea mare de asupriți și nenorociți a imperiului roman. Această mulțime, care din cauza culturii generale de atunci capatase ea înșăș

sentimente umanitare și egalitare, s'a devotat cu toată inima învățăturilor panteiste; fiindcă voea să facă prin ele o reformă socială completă, și să restabilească dreptatea și pe lumea aceasta și pe cealaltă. Cu un cuvânt erau pe atunci necesități, aspirațiuni, dispozițiuni analoage cu acele care astăzi se renasc sub denumirea de *socialism*. În astfel de dispozițiune a spiritelor din lumea romană, ideile creștine, care de sigur au fost foarte înguste când au eșit din Palestina, au fost lărgite de apostoli neisraeliți ca sf. Pavel, de acei care în cele d'întei trei veacuri după Christos au făcut evangheliile, de teologi ca Origen, Tertulian, Augustin, care erau adăpați în ideile panteiste a filosofiei păgâne de pe atunci, și de nenumărații predicatori și neofiți care cu toții erau pătrunși de ideile buddhiste care formau boala morală a timpului de atunci. După o muncă de câteva veacuri în care nenumărate secte se formau și dispăreau, se divizau și se recontopeau pe fie-care zi—(munca caracteristică ori-cărei societăți care a pierdut credințele vechi și caută altele nouă)—s'a stabilit în sfârșit Creștinismul pe bazele solide care du-

rează de cincisprezece veacuri. Dacă Creștinismul astfel precum s'a constituit definitiv nu corespunde cu aspirațiunile exaltate ale celor întâi creștini, și nu se află la aceeași înălțime la care este Buddhismul, el totuș a fost foarte potrivit pentru gradul de cultură generală a Europei de până acum. Este adevărat că gradul de cultură a fost în unele țeri a Europei și în unele timpuri foarte jos, mult mai jos chiar decât în împărăția romană pe când s'a stabilit întâi Creștinismul. Dar în acele țeri și în acele timpuri adevăratul Creștinism nu era decât nominal, toți creștinii aceia fiind imbuibați în realitate numai de idei politeiste, idolatrice și chiar fetișiste.

Din Iudaism Creștinismul a imprumutat mai cu samă pe Dumnezeu, ființă unică, personală, despărțită de lume, cu figură și caractere omenești, atribuindu-i însă iubirea de omenire, omnipresență și omniștiință pan-teistă. Acestui Dumnezeu însă i-a aplicat într'un mod cam nepotrivit trinitatea brahmanică, tatăl, fiul și duhul sfânt, care nu sunt altă ceva decât Brahma, Vișnu și Șiva. Este de însemnat că Dumnezeu este repre-

sentat până și astăzi, mai cu samă pe frontispiciurile și bolțile bisericilor creștine din orient, ca *un ochiu care în loc de pleoape are înprejur un triunghiu încunjurat de rațe*. Acesta este, zic creștinii, ochiul neadomit a lui Dumnezeu care vede toate. În realitate însă este chipul brahmanic a întreitului Dumnezeu universal, un cerc într'un triunghi, chip care a fost scoborit de la înălțimea abstracțiunii indiane pentru a fi înțeles de mintea mai puțin filosofică a creștinilor. Tot din religiile panteiste ale Indiei au împrumutat creștinii legenda lui Crist, mai multe învățături, pe care le-au trecut în evanghelii și mai cu samă morala umanitară și egalitară, care n'a fost niciodată pe deplin aplicată, apoi schivnicia și călugăria cu mortificarea trupului, etc.

Într'un cuvânt creștinismul este panteismul indian hultuit pe monoteismul judaic și alimentat cu reminiscențe politeiste.

Secțiunea VI.

Perioda Materialismului.

Cel mai înalt panteism filosofic se prefăce treptat în materialism. Un exemplu de cum

se face această prefacere treptată poate fi luat din istoria modernă a filosofiei germane. De la Kant, care șovăește intru câtva în afirmațiunile sale, până la Hartmann, toți idealiiștii germani admit că atât *eul* cât și lumea exterioară sunt constituiți de o singură substanță, aceasta fiind de natură spirituală; dar, ideea ce-și fac acești filosofi despre această substanță se modifică treptat și pe nesimțite. Mai întâi Schelling, filosoful *identității absolute*, consideră substanța universală ca un *intreg* pretutindene compus din toate principiile morale și intelectuale. Dar fiindcă analiza sufletului omenesc a dat încă de mult la iveală mai multe facultăți și poate mai multe substanțe, mai multe principii spirituale, și fiindcă trebuința unificării universale cere ca unul singur din aceste principii să fie generatorul și esența celorlalte; deaceea Hegel, filosoful *panlogismului*, crezând că *lumea internă este ideea aflată în sine însaș* și că *lumea externă este ideea eșită afară din sine însaș*, admite în realitate că pe lume nu există decât principiul inteligenței cu diferitele manifestațiuni. Mai târziu Schopenhauer, cu mai multă perspi-

cacitate decât predecesorii sei descopere că principiul fundamental al sufletului omenesc este voința, și deaceea el admite, pentru trebuința unificării metafisice, că voința este principiul unic, lucrul în sine, esența universului întreg, cu toate că formele sub care el se manifestă pot să varieze până la nesfârșit. În timpurile din urmă d. Hartmann, observând că voința, adică determinarea conștiută, este numai o mică parte din determinarea întregii activități a omului, și prin urmare o parte nesfârșit de mică din determinarea întregii activități a universului, se razimă pe o inducțiune mult mai bine justificată decât aceea lui Schopenhauer și admite că *inconștientul*, adică principiul activ ce se determină în mod neconștiut este principiul universului întreg, deși acest principiu poate accidental să se manifesteze sub forma determinării conștiute. „Prin aceasta d. „Hartmann pretinde că unește prin o vastă „sinteză idealismul optimist a lui Hegel cu „dynamismul pesimist a lui Schopenhauer; „căci, pentru dănsul universul întreg, adică „ființa absolută, nu este nici numai inteli- „gență, nici numai voință, ci un compus

„din aceste doue facultăți, un *ce* care in-
 „trunește înțelepciunea perfectă și cu con-
 „știința perfectă.“ Dar în realitate d. Hart-
 mann nu face decât să admită principiul u-
 niversal a lui Schopenhauer prefăcându-l din
conștient în inconștient. Este de observat, de
 altă parte, că voința a fost treptat despoată
 de libertatea și spontaneitatea sa decătră cei
 din urmă filosofi, până când a ajuns să fie
 o adevărată *determinare fatală*. Mai este de
 observat apoi că cei patru filosofi care s’au
 succedat de la Schelling până la D. Hart-
 mann inclusiv au fost unul după altul fa-
 voriiți aproape exclusivi a clasei culte din
 Germania; ceea ce însemnează că ideile me-
 tafisice ale acestei clase au trecut efectiv
 prin gradele de evoluțiune însemnate la cei
 patru filosofi.—Dar de la teoria d-lui Hart-
 man, care este astăzi aproape cea mai favo-
 rită în Germania, până la materialismul pur
 nu mai este decât un pas de făcut. Și în
 adevăr, forța universală care după D-nul
 Hartmann determină în mod *necesar* și *ne-*
conștiut toată activitatea universală, nu se
 deosebește esențial de forța materială admisă
 de acei ce cred că nu există pe lume decât

substanță materială. Apoi se știe că materialistii cei mai înaintați nu admit și ei decât un singur principiu pentru toată existența, și anume *forța*; căci, materia nu este după densii decât un nume ce se dă forței când se manifestă simțurilor noastre exterioare. Și în adevăr aceea ce se numește *un corp material* nu se manifestă nouă decât prin *rezistența* ce el opune eforturilor și mișcărilor noastre, precum și prin *impresiunea* ce el face simțurilor noastre, adică prin *cea ce el imprimă* moleculelor ce compun organele acestor simțuri; astfel că noi nu cunoaștem în realitate decât forțele unui corp material; și aceasta ne autoriză a crede că corpul însuși nu este nimic alta decât *un complex de forțe determinate*. Materialismul pur ajuns la acest punct admite deci că principiu și esența lumii întregi este *forța*, aceasta putând să varieze în manifestațiunile sale până la nesfârșit.

Din cele de mai sus se vede că idealismul spiritualist, care constituie cea din urmă fază a panteismului, este destinat a se transforma în materialism. Dar materialismul se formează pe unele locuri prin

transformarea celei întâi faze a panteismului, adică a acelei faze în care se admite că substanța materială este trupul universului, eară substanța spirituală, sau Dumnezeu este suflatul universului. În acest caz, trebuința unificării universale în loc să decidă pe filosofi a admite numai existența substanței spirituale, îi decide pe unele locuri să recunoască numai existența substanței materiale. Insfirșit materialismul actual din Europa este format deadreptul prin transformarea monoteismului, fără să mai fi trecut prin fazele panteismului. Dar aceasta nu împedă de a fi bine justificată ordinea cronologică ce am adoptat în acest studiu, punând perioada panteismului înaintea perioadei materialismului.

Când materialismul ia naștere prin transformarea monoteismului, atunci el are ca punct de plecare credința că sunt pe lume două substanțe deosebite, spiritul și materia. Dacă împrejurările fac ca omul să fie silit a se deda mai mult la ocupațiuni practice, la lupta cu natura, și prin urmare la studiul științelor experimentale,

atunci el câștigă convingeri mai puternice și mai numeroase în privința materiei decât în privința spiritului, ceea ce-l decid cu timpul a admite materia ca substanță universală unică, întocmai precum împrejurări contrare acestor de mai sus decide cu timpul pe om a admite spiritul ca substanță universală unică. Încă de când începe a se aprofunda studiul științelor experimentale se recunoaște că materia are o forță a ei proprie care lucrează după niște legi neschimbătoare, pe când pentru aceea ce se numește spirit, tocmai pentrucă nu este așa de bine studiat și cunoscut, nu se constată legi așa de fixe după care el să lucreze. Cu chipul acesta încă de pe la începutul științelor naturei se face o deosebire radicală între materie și spirit; cea d'întâi fiind totdeauna *accesibilă simțurilor* și supusă la *legi fatale*, cel puțin atunci când nu este tulburată prin acțiunea vr'unui spirit; eară substanța spirituală fiind totdeauna *netangibilă și nesupusă la legi fatale*. Odată această deosebire făcută, domeniul lumii materiale merge treptat crescând în paguba dome-

niului lumii spirituale, cu cât științele experimentale fac mai mult progres. Astro-nomia, fizica, chimia, alungă treptat spi-ritul din lumea anorganică, nelăsând pen-tru Dumnezeu decât cel mult rolul de creator al acestei lumi într'un singur mo-ment din trecut; după aceea spiritul este treptat alungat din lumea organică de că-tră științele biologice, până când abia mai mai găsește un ultim refugiu în creierul omului; însă mai târziu el este alungat și din acest refugiu de filosofia determi-nistă ajutată de progresele fiziologice, a psico-fizice și a sociologiei: cu chipul a-cesta ajunge un moment când științele, chiar dacă nu pot explica materialicește toate fenomenele numite spirituale, însă lasă a se întrevăde posibilitatea unei ast-fel de explicări; și atunci, trebuința uni-ficării universului de-o parte, și numărul covârșitor al fenomenelor explicate mate-rialicește de altă parte, ne silește a ad-mite prin inducțiune că materia este sub-stanța universală unică care se mișcă și se transformă prin forța sa proprie în spațiul și timpul nesfârșit.

Să se observe că materia, spațiul și timpul care mai înainte erau considerate ca neaternate unul de altul, sunt din ce în ce mai solid împreunate în mintea materialiştilor. Astfel în privința materiei este de mult admis că ea nu poate exista decât în spațiu și timp. În privința spațiului, pe de-o parte, este de mult admis că există necesar în timp, eară pe de altă parte, științele experimentale tind din ce în ce mai mult a dovedi că nu există spațiu cu totul deșert de materie. Înșfârșit timpul nu poate fi efectiv separat de materie și de spațiu prin aceea chiar că aceste din urmă sunt socotite fără început și fără sfârșit. Cu chipul acesta materia, spațiul și timpul, încep a constitui o adevărată trinitate materialistă.—Mai târziu materialişții caută a unifica și mai mult această trinitate. Am văzut mai sus rațiunea pentru care se admite că materia nu este decât un nume special ce se dă *forței* când aceasta se manifestă simțurilor noastre exterioare. Tot astfel se descopere că idee de spațiu este formată, în ultima analiză psihologică, de *impresiunea*

multiplă exercitată asupra simțurilor exterioare de *mai multe forțe deodată*, și că ideea de timp este formată de *impresiunea simplă și repetată* produsă de o *singură forță*; ceea ce însemnează că spațiul este în ultima analiză *forța multiplă*, eară timpul *forța repetată în acțiunea sa*. Acest rezultat al analizei psihologice silște pe materialişti a admite că materia, spațiul și timpul nu sunt decât trei manifestățiuni deosebite ale unui singur principiu, a forței, întocmai precum pentru panteistii indieni Brabma, Vișnu și Șiva nu sunt decât trei manifestățiuni deosebite a lui Para-Brahma. De altă parte, materialişti nu pot încă să realizeze în mintea lor ideea că materia, spațiul și timpul nu există în realitate că entități deosebite; ceea ce-i hotărăște să admită că forța, cu toată unitatea sa, este de o natură triplă, întocmai precum Para-Brahma este pentru Indieni în acelaș timp unic și triplu. Aceste două afirmări contradictorii care sunt totodată necesare și nedumeritoare, sunt, la materialişti ca și la brahmaniști, efectul stării de tranzițiune

de la dualism la monism. Se pare deci că materialismul care se formează direct prin transformarea monoteismului sau a celor întâi faze a panteismului trebuie să se desvolte așa fel încât să treacă prin un șir de faze analoage cu toate fazele panteismului. Deaceea este de prevăzut că într'un viitor mai mult sau mai puțin apropiat materialistii vor pute realiza in in mintea lor unitatea perfectă a forței, și atunci *forța* va deveni pentru dênșii ceea ce Buddha, de exemplu, a devenit la urmă pentru panteiștii indieni, adică substanța universală unică. Această transformare in concepțiunea forței materiale universale se va efectua poate in Europa in acelaș timp când idealistii spiritualiști vor ajunge și ei a preface definitiv principiul lor universal in forța universală; și atunci, după ce se va fi ajuns la acelaș rezultat pe doue căi deosebite, se va stabili pentru toți invēțații o metafisică proprie a civilizațiunii noastre a cărei faze ulterioare nu putem fi in stare a le prevedè.

Razele metafisiceii materialiste sunt as-

tăzi pregătite mai cu samă de pozitiviști. Este adevărat că aceștia reneagă în genere ori ce metafizică și pretind că adevărul nu se poate găsi decât în domeniul restrins al științelor speciale, dincolo de care ori ce cercetare este declarată de dășii zadarnică. Ei nu observă însă că dacă este o necesitate a spiritului omenesc aceea care îi silește pe dășii chiar a generalisa în domeniul unei științi speciale și a găsi pentru mai multe fapte o idee generală și o lege comună, tot aceea necesitate, pe care ei în zadar ș'o disimulează, silește pe om a generalisa în domeniul științei universale și a concepe pentru toate rezultatele științelor speciale un singur principiu, sau cel puțin un complex de principii universale. Înșă metafizica nu este decât știința care se ocupă cu aceste principii universale. De altmintrele pozitiviștii elaborează cu mai multă soliditate decât ori-care alții materialul primar din care metafizicii materiaști au a construi sistemele lor. Unul din acești metafizici și cel mai însemnat până acuma

din veacul nostru este fără indoială D. Spencer.

Existența școalei curat positiviste se explică foarte ușor. Imprejurările și gradul civilizației noastre deoparte, și dezvoltarea extraordinară a științelor speciale de altă parte, sunt cauza că învățații noștri, în loc de a poseda ca învățații de altă dată toate științele, abia pot dovedi să exploreze în toata viața lor câte un domeniu foarte mărginit a unei științe speciale. Prin această activitatea generalisatoare a spiritului lor este toată ocupată cu câte o știință specială, neremânându-le timpul de a se ocupa cu complexul tuturor științelor; și astfel tendința spiritului de a generaliza totalitatea cunoștințelor este încăt-va disimulată. De altmintrele fie-care învățat din zilele noastre usează de facultatea sa generalisătoare în domeniul științei speciale la care se consacră cu aceeași libertate cu care învățații de altă dată uzau în domeniul pe atunci restrins al științei universale. În astfel de condițiuni este lesne de înțeles că învățații ce se dedau la științele speciale nu pot

să conceapă în ciiturile lor de *loisir* decât o filosofie ca aceea care se numește astăzi pozitivă.

Morala este în perioada materialismului cu totul despărțită de ideile metafisice. Înainte însă de această perioadă morala a fost pe unele locuri unită în totalitate cu metafisica până pe la sfârșitul perioadei panteismului. Astfel a fost în India. În alte locuri însă morala a început a se despărți de ideile metafisice încă din perioada politeismului. Astfel am văzut că la Greci și la Romani, unde cetățenii făceau ei singuri legile care regulau interesele lor pământești, a început a se face deosebire între regulile de purtare ce provin din voința zeilor și acele care provin numai din voința omului. Mai târziu, cu cât interesele oamenilor au devenit mai numeroase și mai complicate prin efectul civilizațiunii, cu atât s'au făcut legi mai numeroase, și cu atât regulile de purtare ce provin din voința omului s'au înmulțit în paguba celor care provin din voința divină. Cu chipul acesta, în tot timpul cât civilizațiunea a făcut progres de la

Romani până în zilele noastre, legislațiunea pământească și moravurile au scos din domeniul divin una câte una toate regulele de purtare care interesează direct conservarea socială, sancționându-le cu pedepse și recompense pământești. Complexul acestor regule constituie ceea ce se numește *dreptul*. Cât despre puținele regule de purtare remase în domeniul divin, ele au trecut de acolo treptat în ceea ce se numește domeniul conștiinței morale; astfel că ideile metafisice au intrat în perioada materialismului liber de ori ce solidaritate cu morala ca și cu temerea de necunoscut. Aceasta nu împedecă însă ca morala să aibă fundamente solide în natura omului, și să constituie pentru investigațiunile științifice o disciplină deosebită și de sine stătătoare.

Morala în genere se împarte de materialişti ca și de mulți spiritualişii în *drept*, care are o sancțiune socială, și *morala* propriu zisă care nu are această sancțiune. Fundamentul moralei în genere este, după unii materialişti interesul bine înțeles sau egoismul rafinat, după alții,

simpatia și interesul general. Cred însă că este mai științific a crede că fundamentul moralei este un instinct înăscut de conservare atât individuală cât și socială, instinct perfectibil și tot atât de puternic și de eficace ca ori-care alt instinct.

Morala, făcând un progres paralel cu ideile metafisice este mai pură, mai înaltă și mai puternică în perioada materialismului decât în toate celelalte perioade anterioare. Acest adevăr este confirmat de tendința ce manifestă astăzi popoarele cele mai civilizate, prin agitațiunile lor *socialiste*, de a face ca în societate să domnească o moralitate mai înaltă decât înainte, fără ajutorul nici unei credințe metafisice spiritualiste.

Secțiunea VI.

Observațiuni generale.

Hegel a susținut cu multă dreptate că aceleași legi ale logicii care presidează la formarea ideilor în mintea unui individ, pre-

sîdează asemenea și la formarea ideilor unui popor sau a omenirii întregi în cursul veacurilor. Acest adevăr este confirmat și de istoria ideilor metafisice.

Mai întîi necesitatea intelectuală care sîlește pe individ a reduce cît mai mult la unitate cunoștințele sale, adică a grupa mai multe fapte sub o singură idee generală, apoi a întruni mai multe de aceste idei sub o singură idee și mai generală, și așa mai departe, această necesitate intelectuală, zic, sîlește pe omenirea întreagă a unifica din ce în ce mai mult în cursul veacurilor ideile sale metafisice. Așa la început omul, fiind fetișist, crede că lumea este compusă din nenumărate ființi, avînd fie care trup și suflet deosebit, și fiind cu totul neatîrnate unele de altele. După aceea, în perioadele următoare, el împarte lumea într'un număr din ce în ce mai mic de stăpîniri deosebite, pînă ajunge a crede că peste lumea întreagă este un stăpîn cu mai mulți subalterni. Mai tîrziu, în perioada panteismului, omul crede că lumea întreagă constituie o singură ființă cu trup și suflet deosebit, ceea ce implică existența a două substanțe universale. În

sfârșit în ultima fază a panteismului și mai cu seamă în perioada materialismului, omul ajunge să creadă că lumea întreagă este compusă dintr-o singură substanță care se conduce în lucrările și manifestările sale după un singur principiu. Cu chipul acesta în perioada materialismului s'a ajuns la unificarea cea mai completă care s'a putut da până acuma ideilor metafisice.

În secțiunile precedente am mai văzut că toate ideile metafisice se formează în mod perfect logic, și că ideile ce caracterizează o perioadă sunt efectul evoluției ideilor ce caracterizează perioada precedentă. Aceasta nu înseamnă însă numai decât că omul a raționat la fie care perioadă, pentru a-și stabili ideile sale metafisice, întocmai precum am raționat eu mai sus la secțiunea respectivă.

A raționa înseamnă propriu zis să ai conștiință atât despre concluziune cât și despre premisele din care se trage concluziunea. Însă experiența dovedește, dupăcum am arătat-o aiurea (*Théorie du fatalisme*), că raționamentul se face câte-odată în mod neconștient, așa fel că un individ găsește câte-

odată ca prin inspirațiune o idee care nu este in realitate decât consecința logică a altor idei precedente, consecință despre care individul sau nu-și dă samă niciodată, sau își dă sama tocmai mai târziu. De altă parte, am arătat aiure (Théorie du fatalisme) că conștiința care luminează mare parte din actele psihice ale omului civilizat de astăzi, este din ce in ce mai intunecată și intovărășește din ce in ce mai puține acte psihice cu cât omul se află pe o treaptă mai jos a progresului.

Dacă ținem samă de aceste împrejurări, atunci înțelegem ușor că cu cât omul a fost mai primitiv cu atât el a trebuit să-și formeze ideile sale metafisice in mod mai neconștiut, adică mai instinctiv, fără ca formarea acelor idei să fi incetat vr'odată de a fi perfect logică. Cât despre noi oameni civilizați care avem o conștiință mult mai largă și mai luminoasă decât strămoșii noștri, putem mai bine să ne dăm samă, nu numai de formarea propriilor noastre idei metafisice, dar și de formarea ideilor strămoșilor noștri despre care aceștia nu și-au dat ei singuri samă. Cu alte cuvinte, omenirea își

dă astăzi mai bine samă de ceea ce a gândit și a făcut în trecut, întocmai precum un individ ajuns la maturitate își dă mai bine samă de rațiunea cugetărilor și a faptelor sale din timpul copilăriei și al junetei.

Cât despre ideile destinate a se forma în viitor, omul nu poate în genere nici măcar să le prevadă. Dacă puterea normală a inteligenței omenesti ar fi aceeași în toate timpurile, precum cred neevoluționiștii, atunci un om care s'ar afla de exemplu în perioada fetișismului ar pute, prin meditațiune și prin argumentațiuni logice, să ajungă răpede până la concepțiunea ideilor metafisice care caracterizează de exemplu perioada monoteismului. Dar încercările zadarnice ale misionarilor creștini de a inculca idei monoteistice în capul oamenilor sălbateci, precum și multe alte experiențe de felul acesta au dovedit că aceasta este cu neputință. Această imposibilitate însă se esplică foarte ușor. Inteligența fiind o funcționare a creierului, puterea sa de a concepe idei este determinată și strict limitată de gradul de perfecționare a creierului. Insa creierul care a mers treptat perfecționându-se, prin diferențiere, de la a-

nimalele inferioare până la om, continuă, a se perfecționa treptat și la acesta pe cât timp omenirea merge progresând. Așa dar omul de la aparițiunea lui pe lume până astăzi a trebuit să treacă prin diferite grade de diferențiere a creerului seu, și prin urmare prin diferite grade de putere a inteligenței sale; și la fie care grad a trebuit să fie o limită peste care puterea sa de a concepe idei, inducțiunile și deducțiunile sale logice, n'au putut trece. Ideile omenirii întregi au trebuit deci să treacă în evoluțiunea lor prin faze și perioade lungi prin care nu au putut trece ideile unui singur individ.

Se știe că în ori ce societate omenească indivizii se deosebesc foarte mult între densesii în privința puterii intelectuale și prin urmare și în privința puterii de a concepe idei metafisice. De altă parte experiența dovedește că în aceeași societate cam aceeași distanță separă pe indivizii cei mai inteligenți de cei mai puțin inteligenți, fie că societatea progresaază, fie că ea retrogradează. De aici urmează că ideile metafisice trebuie totdeauna să se afle deodată în diferite faze a dezvoltării lor la diferitele clase ale societății, men-

ținându-se totdeauna cam aceeași distanță între gradul de dezvoltare la care au ajuns ideile clasei celei mai inteligente și gradul la care au ajuns ideile clasei celei mai puțin inteligente din societate. Așa de exemplu, când Europa civilisată din timpul Grecilor și a al Romanilor intrase definitiv în perioada politeismului, numai clasele cele mai culte ale societății aveau credinți curat politeiste, pe când poporul de jos era încă fetișist și idolatru propriu zis. Când după aceea Europa devenise monoteistă prin introducerea creștinismului, numai oamenii cei mai luminați din ea aveau idei monoteiste propriu zise, pe când oamenii de rând conservau în întregime credințele politeiste, și în mare parte credințele fetișiste și idolatrice. Însfârșit în perioadele următoare indivizii cei mai inteligenți din Europa devin panteiști și apoi materialști, pe când poporul conservă în toată întregimea credințele monoteiste, în mare parte cele politeiste, și multe din credințele și mai vechi.

Este adevărat că în ori ce moment a istoriei un popor se înfățișează în aparență cu un singur sistem de credinți metafisice pen-

tru toți indivizii. Astfel pe un popor îl găsim în întregime mahometan, pe un altul budhist, pe un al treilea creștin, și așa mai departe. Această unitate însă de credinți este numai nominală; căci în realitate sistemul, ca să zic așa, oficial de idei metafisice este conceput de fie care individ sub forma pe care o au ideile metafisice în faza corespunzătoare cu gradul de inteligență al individului.

Pentru a ne convinge de aceasta nu avem decât să observăm ceea ce se petrece într-o societate zisă creștină din Europa de astăzi.

Pe treapta cea mai de jos găsim indivizii cei mai incuși și mai mărginiți la minte care cred încă în strigoi, în stafii, în vrăji, etc., și care înțeleg toate elementele creștinismului după maniera fetișiștilor. Astfel, ei nu atribue o adevărată valoare decât formelor exterioare a creștinismului, precum icoanelor și crucilor pe care le consideră ca niște adevărați fetiși, formulelor sacramentale care se pronunță la diferite ocazii, etc.—Pe o treaptă mai sus găsim creștini mai deștepți care, în meditațiunile lor metafisice, gândesc mai mult la Christos, la Maica Domnului,

la ăngeri și la sfinți; dar ei nu-și inchipuiesc pe toți aceștia, decât în felul în care politeiștii își inchipueau pe zeii și semi-zeii lor; cu alte cuvinte credințele politeistice ale acestor creștini au primit simple denumiri creștinești. Acești creștini gândesc asemenea, deși mai puțin decât creștinii cei mai mărginiți, la stafii, strigoi, etc; dar ei botează toate aceste duhuri cu numele creștinesc de draci, și se tem de dăsenle mai puțin decât de ăngeri și de sfinți.—Mai departe suindu-ne pe treptele intelectuale ale societății creștine vedem că credințele fetișiste și politeiste se slăbesc, eară cele monoteiste se întăresc din ce în ce, până ajungem la doctorii creștinismului, la teologi, a căroră gândire metafisică este ocupată aproape exclusiv de Dumnezeu și foarte puțin de celelalte spirite.—Pe o treaptă superioară se află filosofi monoteiști care admit pentru lumea spirituală numai existența lui Dumnezeu și a sufletelor omenești; și apoi deasupra acestora se află panteiștii și în fine materialiștii. Este de observat că chiar acești filosofi sunt încă în legătură cu creștinismul prin respectarea din partea lor a o

mulțime de forme creștine care sunt intrate în moravurile poporului, precum sunt acele privitoare la nașteri, la înmormântări, la sărbători, etc.

Din cele de mai sus rezultă că în fie care societate se păstrează ca în niște pături superpuse toate credințele metafisice pe care le-au avut vr'odată strămoșii indivizilor din societate.

Atât numai că cu cât credințele ce se păstrează sunt mai vechi pentru societatea pe care o considerăm, cu atât ele sunt mai denaturate și mai decăzute din autoritatea lor de altă dată. Astfel în societatea noastră se păstrează numai sub formă de fabule, adică de vane inchipuiri, convorbirile dintre animale, plante și lucruri neînsuflețite, convorbiri în a căroră realitate credeau strămoșii noștri în perioada fetișismului, precum cred și sêlbatecii fetișisti de astăzi. Istorisirile despre întemplerile și isprăvile zeilor și a semi-zeilor pe care strămoșii noștri le credeau de adevărate în perioada idolatriei și în aceea a politeismului, au pierdut treptat caracterul adevărului, până au ajuns la noi sub formă de *povești*, adică de pure creațiuni ale

imaginațiunii. Credințele creștinești fiind relativ recente pentru societatea noastră n'au ajuns încă în starea de povești; dar putem să observăm mersul lor zilnic spre această stare. Astfel, pe zi ce merge, creștinii cei inteligenți scot din domeniul adevărului câte una din legendele privitoare pe sfinți, pe îngeri și chiar pe Christos, fără ca ei să înceteze vr'odată de a se considera ca foarte buni creștini. Această purificare și simplificare continuă a tradițiilor creștinești făcută chiar de către cei ce se cred adevărați creștini, și de altă parte, trecerea ce se observă zilnic a unui număr din ce în ce mai mare de creștini la panteism și la materialism, vor sfârși într'o zi prin a scoate cu totul din domeniul adevărului toate tradițiunile creștinești și a le trece în domeniul basmelor. — Insfârșit credințele monoteistice-pure, precum și acele curat panteistice și materialiste, care sunt cele mai recente, sunt și cele mai îndepărtate de starea basmelor; astfel că ele, deși sunt supuse zilnic indoelei și criticei, dar ele sunt supuse cu respectul ce se datorește adevărului; și chiar aceea ce se descopere a fi o eroare, se consideră ca

o nereușită a încercării sincere de a afla adevărul, eară nu ca o pură creațiune a imaginațiunii.

Am văzut până aici că ideile metafisice se află la diferite grade de progres in diferitele clase de indivizi ale aceleiași societăți; de unde rezultă că pentru a putè urmări calea progresivă făcută de ideile metafisice de la începutul omenirii până astăzi, trebuie să urmărim progresul intelectual al aceleiași clase de indivizi din societate. Se înțelege că progresul intelectual al clasei celei mai inteligente și mai culte este cel mai ușor de urmărit, și totodată cel mai util de studiat, fiindcă el anticipează asupra progresului tuturor celorlalte clase. Deaceea și eu in studiul de față am avut in vedere mai cu samă progresul intelectual al acestei clase.

Să crede obicînuit că sistemele de idei metafisice, și mai cu samă acele ce se numesc propriu vorbind *religiuni*, nu fac progrese zilnice și neconținute, ci se schimbă deodată prin autoritatea unor oameni mari, pentru a rămâne apoi staționare in timp de seculi. Am văzut însă mai sus că această opiniune este falsă, și că chiar atunci când

ideile metafisice ale unui popor conservă în timp de seculi o singură denumire, ca aceea de mahomedanism, de creștinism, etc., totuș indivizii schimbă zilnic felul în care ei concep tocmai acele idei care sunt cuprinse sub denumirea tradițională ce durează seculi, până când într'o zi se descopere că ideile sunt prea schimbate pentru a mai corespunde cu vechia lor denumire; și atunci li se dă o altă denumire și o altă formă exterioară mai apropiate conținutului lor, crezându-se, pe nedreptul, că prin aceasta se operează o schimbare bruscă și radicală a ideilor metafisice *curenté*.

Așa dar, ideile metafisice au făcut un progres lent și pe nesimțite de la începutul omenirii până astăzi, și împărțirea acestui progres în perioade distincte, nu este justificată decât numai prin marea schimbare ce se constată la aceleași idei ale aceleiași succesioni de indivizi după un foarte lung timp. Deaici urmează că ideile ce caracterizează o singură perioadă, se nasc din ideile perioadelor precedente, cresc și se dezvoltă pe nesimțite în paguba acelor idei, și apoi la rândul lor descresc pe nesimțite și dispar

după ce au dat naștere ideilor din perioada următoare.

Pentru a da o idee de felul în care se dezvoltă pe nesimțite ideile ce caracterizează o perioadă oare-care, voi descrie, ca exemplu, dezvoltarea perioadei materialismului observată la clasele cele mai inteligente ale societăților omenești.

La început toate mișcările pe care le observă omul în natură le atribuie voinței spiritelor. Dar cu cât experiența lui crește, cu atât el poate să-și explice mai multe din aceste mișcări, fără a presupune intervenirea spiritelor. Cel întâi fenomen pe care el poate să și-l explice în felul acesta este de sigur căderea corpurilor ce se află în apropierea lui. Încă din timpurile cele mai vechi omul reușește după oare-care experiență a-și da explicațiunea aceasta: „Dacă iau o piatră în mână și apoi îi dau drumul de sus, ea cade jos, pentru că mâna mea nu o mai ține sus.“ Este adevărat că această explicațiune

nu este tocmai satisfăcătoare; dar ceea ce voesc să constat este că omul își poate explica bine sau rău căderea unui corp fără intervenirea spiritelor. Tot în chipul acesta explicându-și omul descoperire treptat, că stinca se răstogolește de pe munte pentru că cade de sus în jos, că părăul curge pentru că vine de la deal la vale, etc. Se înțelege că toate fenomenele care nu se pot încă explica în felul acesta continuă a se explica tot prin intervenirea directă a spiritelor. Dar progresul cunoștințelor experimentale scoate de sub domnirea *directă* a spiritelor fenomenă din ce în ce mai numeroase și din ce în ce mai depărtate de om. Astfel după ce omul ajunge treptat a-și da samă în mod natural de mai toate fenomenele de pe pământ care îi atrag mai mult atențiunea, el descoperă că nouri de pe cer sunt de aceeași natură și se formează în același chip ca și aburii de apă dintr'o oală ce ferbe la foc, el descoperă în sfârșit că soarele, luna și stelele sunt corpuri neînsuflețite care sunt puse în mișcare de aceeași putere care face ca o peatră să cadă jos când e lăsată din mână.—Este de observat că precum omul admite la început

existența spiritelor pentru a-și explica mai întâi lucrurile cele mai apropiate de dănsul, și apoi treptat lucrurile din ce în ce mai îndepărtate, până ajunge a recunoaște stăpânirea spiritelor peste universul întreg; tot așa, la un grad mai înaintat de civilizațiune, omul începe a-și explica în mod natural mai întâi fenomenele privitoare la lucrurile cele mai apropiate de dănsul, și apoi treptat fenomenele privitoare la lucrurile din ce în ce mai depărtate, până ajunge a isgoni cu totul spiritele din lume. Cu alte cuvinte, concepțiunea materiei acuma, ca și concepțiunea spiritului altă dată, cuprinde la început o foarte mică sferă al căreia centru este omul, și apoi se înalță și se lărgiște treptat până cuprinde în sine universul întreg.

Precum spiritul este puțin câte puțin alungat din lumea ce se află în afară de om, tot astfel este, deși mult mai greu, alungat din trupul omului. Se știe că la început toate fenomenele care au loc în trupul omului sunt atribuite voinței sufletului. Funcțiunile organice însă ale trupului sunt una câte una explicate în mod natural, și sufle-

tul este dislocuit treptat din diferitele organe ale trupului, până când nu mai rămâne nici un loc pentru dănsul.

Dacă examinăm mișcarea științifică din Europa modernă, vedem că toți învățații care au cultivat științele positive și care s'au succedat de la Bacon incoace, n'au făcut decât să lărgescă treptat sfera explicațiunii materialiste a lumii, în paguba explicațiunii spiritualiste. Este de observat că acești învățați au fost dualiști sau eclecticici, adică spiritualiști care admiteau în acelaș timp existența spiritului și a materiei; căci, pe câtă vreme rămăneau încă fenomene ce nu se puteau explica în mod natural, rămănea asemenea un loc pentru spirit; dar acest loc a fost treptat redus în mod neconștiut de cătră chiar acei care se credeau călduroși apărători ai spiritualismului.

Astăzi lucrurile sunt ajunse în Europa la așa punct încât spiritualiștii eclecticici recunosc că lumea întreagă este guvernată de legi fixe inerente materiei, rezervând însă pentru Dumnezeu rolul de creator, și pentru sufletul omului sentimentele, inteligența și voința. Aceste rezerve sunt făcute numai

pentrucă nu s'au putut încă da explicațiuni materialiste satisfăcătoare în privința creațiunii lumii, și mai cu samă în privința facultăților psihice. Dar aceste chestiuni grele sunt acum obiectul unei vii discuțiuni între materialişti puși de-o parte, și acei care continuă încă de a fi spiritualişti eclestici de altă parte. Această discuțiune este fructuoasă, pentrucă are loc între adversari care se pot înțelege, de oare ce ei au ca punct de plecare comun un mare fond de principii admise de amundoue părțile. Cât despre rezultatul final al acestei discuțiuni este ușor de prevăzut că el va fi în avantajul materialiştilor puri.

Voiu reproduce aici din această discuțiune, numai ca exemple, unele din argumentele prin care materialişti se încearcă a dovedi, că și facultățile psihice cărora nu s'a putut încă da o explicațiune materialistă satisfăcătoare, nu pot fi altă ceva decât tot forțe de ale materiei, și că, prin urmare, nu există suflet în înțelesul ce se dă acestui cuvânt de cătră spiritualişti.

Să presupunem pentru un moment, zic materialişti, că omul are în trupul seu un

suflet așa precum îl înțeleg spiritualiștii. Se știe însă că facultățile sufletești nu sunt tot una la toți oamenii. Sunt oameni cu inteligență foarte puternică și liberă, cu sentimente foarte delicate, insfirșit cu un suflet foarte pronunțat. Însă, dacă de la acești oameni ne scoborim treptat în jos, găsim de cei care au facultăți psihice din ce în ce mai puțin dezvoltate, până ajungem la imbecili și idiotași la care aceste facultăți sunt foarte slabe. Este însă admis că oamenii imbecili au suflet ca și cei inteligenți. Dacă acum comparăm un om imbecil cu un câine sau cu un elefant inteligent, vedem că deosebirea în privința inteligenței este între dănsii cu mult mai mică decât între un om foarte inteligent și unul foarte imbecil. Pentru rațiunea, dară, pentru care se admite că omul imbecil are suflet ca și cel inteligent, trebuie să se admită că și câinele ori elefantul inteligent are suflet ca și omul imbecil. Dacă de la câine și elefant ne scoborim gradat în jos pe scara ființelor organice, făcând la fiecare grad raționamentul de mai sus, ajungem să recunoaștem că trebuie să aibă suflet până și polipii, până și plantele, până și monerele

Monera însă, care după unii, se naște prin generațiune spontanee din apa mării, este globuleț omogen quasi-liquid care mai nu se deosebește de apa în care trăește. Dacă se atribue facultățile sufletești până și acestei ființi atunci nu este vr'o rațiune de a nu le atribui și apei. Însă dacă apa are suflet, atunci trebuie să aibă și toate celelalte corpuri neorganice. Dar mișcările acestor corpuri sunt ele oare produse de voință, de inteligență, de sentimente? Când o peatră cade la pământ fiindcă-i dau drumul din mână, este oare această cădere un efect al voinței petrei? Spiritualistii zic nu. Peatra cade, zic ei, pentrucă este atrasă de pământ, și această atracțiune este o putere curat materială, precum de altmintrele sunt toate puterile care pun în mișcare corpurile neorganice lăsate în voia lor. Dar dacă toate aceste corpuri sunt puse în mișcare de puteri materiale, atunci tot astfel trebuie să fie și cu monerele care se deosebesc foarte puțin de aceste corpuri. Și dacă monerele trăesc numai cu puteri materiale, tot așa trebuie să trăească și ființele care sunt numai cu un grad mai superioare, precum sunt ce-

lulele organice. Dacă de la aceste celule ne suim gradat pe scara vieții organice, făcând la fie-care grad raționamentul de mai sus, ajungem să recunoaștem că tot numai de puteri materiale trebuie să fie produse și mișcările cânilor și a elefanților, și acele ale oamenilor imbecili, și în sfârșit acele chiar ale oamenilor inteligenți. Așa dar puterile care pun în mișcare omul nu se deosebesc radical de puterile care pun în mișcare celelalte corpuri din natură, de oare ce între aceste puteri este numai o deosebire de grad. Cu alte cuvinte, aceea ce se numește suflet omenesc nu este decât o combinațiune specială, un joc complet de forțe materiale.

Este adevărat că la prima vedere ne pare inexplicabil cum aceste admirabile facultăți sufletești ale omului să fie niște simple forțe materiale. Când însă ne aducem aminte că noi înșine putem să realizăm cu mașinile noastre mișcările cele mai complicate și să producem efectele cele mai diferite, numai prin aceea că, întocmind în mod diferit părțile componente a diferitelor mașini, combinăm și diriguim în mod diferit aceleași câteva forțe simple de ale corpurilor inor-

ganice; când ne-aducem aminte, zic, de toate aceste, atunci înțelegem că nu e cu neputință ca aceleași câteva forțe simple, fiind diriguite de mecanismul cel mai complicat ce ar pute vr'odată avè o mașină, să dea naștere la mișcările cele mai extraordinare, și prin urmare, la forțele derivate cele mai deosebite în aparență de forțele simple din care s'au născut. În această ordine de idei putem presupune că mișcările și forțele corpurilor inorganice sunt relativ simple numai pentru că constituțiunea moleculară și mecanismul acestor corpuri sunt asemenea relativ simple. Însă când aceeași materie care constituie corpurile inorganice se aranjează în împrejurări date așa fel încât constituie mecanismuri mai complicate, ca monerele, ca celulele organice, ca plantele, etc., atunci ea dă naștere la mișcări mai complicate care constituiesc forțe derivate deosebite în aparență de forțele corpurilor inorganice. Astfel, monerele, celulele organice, plantele etc., se nasc, se hrănesc, cresc, degenerază; eară forțele derivate care dau naștere la aceste fenomene se numesc fiziologice, și par a fi de natură deosebită de forțele fizice și chi-

mice din care sunt derivate. Dacă apoi ne suim treptat pe scara ființelor organice, vedem că fenomenele fiziologice devin la rândul lor din ce în ce mai complicate, pentru că rezultă dintr'un mecanism (dintr'un organism) din ce în ce mai complicat. În special mecanismul sistemului nervos ajunge la așa grad de complicațiune la animalele superioare, încât unele mișcări de tot complicate la care el dă naștere ne par a fi niște forțe cu totul deosebite de chiar aceea ce am numit până acuma forțe fiziologice. Acele forțe sunt simțirea, judecata, voința, și se numesc psihice pentru a fi deosebite de cele fiziologice. Forțele psihice sunt ajunse la cel mai mare grad de dezvoltare la om, pentru că și mecanismul creierului omenesc este ajuns la cel mai mare grad de complicațiune. Așa dar între forțele fizice, chimice, fiziologice și psihice poate să nu fie o deosebire radicală, ci o simplă deosebire de gradul de complicațiune mecanică al mișcărilor respective. Această ipoteză este sprijinită de împrejurarea că forțele vieții organice se dezvoltă treptat și pe nesimțite de la ființele organice cele mai inferioare

până la cele mai superioare; în așa fel că este cu neputință a fixa pe scara ființelor organice punctul la care începe a se arăta cutare forță psihică, sau cutare forță fiziologică; precum este asemene cu neputință de a găsi o așa linie de fenomene organice, încât să nu fie nici un fenomen pentru care să stăm la indoeală dacă trebuie să-l numărăm între fenomenele chimice sau între cele fiziologice, ori pe altul între fenomenele fiziologice sau între cele psihice. După ipoteza de mai sus toate forțele din lume se reduc la o singură forță care în definitiv este același lucru cu mișcarea, întocmai precum și toate felurile de materii din lume se reduc la o singură substanță. Dar mișcarea sau forța, fiind o simplă proprietate a materiei, este nu numai nedespărțită de aceasta, ci suferă încă și trebuie să suferă transformări corespunzătoare cu transformările materiei. Deaceia forțele fizice și chimice care sunt nedespărțite de materia ce constituie un corp inorganic se prefac în forțe psihice când aceeași materie se întocmește așa încât constituie un creier de om. Așa dar, fenomenele psihice a căror complex se numește

suflet nu sunt decât mișcări materiale produse de organismul sau mecanismul foarte complicat al corpului material ce se numește creer. Aceste mișcări dacă le observăm cu atențiune, vedem că sunt supuse la legi necesare și fixe ca și toate celelalte mișcări ale materiei; așa fel că nici din acest punct de vedere nu găsim o deosebire radicală între suflet și celelalte forțe din natură.

La toate cele de mai sus spiritualiștii obiectează că, deși este asemănare între mișcările omului considerat ca obiect exterior și mișcările celorlalte corpuri din lumea exterioară, totuș nu este nici o asemănare între toate aceste mișcări aflate pe cale obiectivă și puterile sufletești care se descopăr numai pe cale subiectivă, adică numai prin observațiune internă. De aici rezultă că chiar dacă activitatea sufletească a omului poate fi, sau este, în corelațiune cu oarecare mișcări ale creerului seu, sau ale trupului seu întreg, totuș este o deosebire radicală între aceste două ordine de fenomene.

La această obiécțiune un filosof materialist ar putè responde precum urmează:

Omul are un simț *interiôr* numit *con-*

știință, care este *poate* subdivizat în mai multe simțuri particulare, și cu care simte aceea ce se petrece în sufletul său când este în activitate; apoi mai are un simț *exterior*, subdivizat în mai multe simțuri particulare, cu care simte aceea ce se află și se petrece în afară de sufletul său. Acum pentru a pute compara două sau mai multe lucruri și a pute afla raportul în care ele se află, trebuie numai decât ca toate aceste lucruri să fie supuse la percepțiunea aceluiaș simț; întocmai precum pentru a afla, de exemplu, raportul de mărime între două sau mai multe lucruri, trebuie a aplica tuturor aceeași unitate de măsură. Însă cu simțul meu interior îmi este cu neputință de a afla un raport de asemănare, chiar dacă asemănare există, între activitatea mea sufletească și activitatea interioară sau exterioară a unei plante sau a unei petre, pentru rațiunea că activitatea acestor corpuri nu poate fi nici macar percepută, da decum comparată cu alte activități, de cătră simțul meu interior. Mai mult decât atâta. Eu nu pot ști numai prin simțul meu interior nici macar dacă

ceilalți oameni au o activitate sufletească ca și mine; căci eu nu mă pot transporta cu simțul meu interior în capul celorlalți oameni pentru a constata aceasta. Este adevărat că prin mijlocul simțirii exterioare, și prin diferite mijloace indirecte și foarte meșteșugite, ceilalți oameni pot să-mi comunice că și ei au o activitate sufletească; și eu cred prin analogie, că acea activitate este întocmai ca a mea, numai fiindcă sub toate celelalte raporturi, simțul meu *exterior* m'a făcut să constat o asemănare completă între ceilalți oameni și mine. Dar, de altă parte, dacă fac abstracție de analogia mai strinsă ce există între mine și ceilalți oameni, eu nu știu cu siguranță dacă chiar plantele și petrele nu mi-ar spune că au și ele o activitate sufletească când s'ar putea ele pune în comunicare strinsă cu mine ca oamenii.

—Așa dar simțul meu interior nu mă poate face să cunosc nici asemănarea nici neasemănarea ce poate să existe între natura facultăților mele sufletești și natura celorlalte forțe din natură. A pretinde că prin observațiunea interioară se pot că-

păta cunoștinți positive, științifice, asupra naturii sufletului, că se poate adică afla raportul ce există între suflet și trup sau între suflet și celelalte forțe din natură, este tot așa de absurd ca și a pretinde, de exemplu, că se poate afla raportul dintre greutatea și lumina corpurilor, măsurând amundouă aceste forțe cu cântarul.

Cu totul altfel se petrec lucrurile când caut a mă instrui cu ajutorul simțului meu exterior. Dacă pun înaintea acestui simț o piatră, o plantă, un animal inferior și un om, atunci pot să fac o dreaptă comparație între aceste patru obiecte fiindcă tus-patru sunt perceptibile de acelaș simț. Dacă aceste patru obiecte fac asupra simțului meu exterior, în oare-care privință, aceeași impresiune, atunci sunt în drept a conchide că trebuie să fie o forță identică, sau dacă voiți, o cauză identică în tus-patru obiectele pentru ca aceste să producă asupra mea acelaș efect. Înșă după multe observațiuni și comparațiuni s'a constatat că toate forțele corpurilor susceptibile de a fi percepute cu simțul exterior se reduc la urma urmei la miș-

care, adică la strămutarea succesivă a corpurilor sau a părților lor din un loc în altul. De altă parte s'a constatat că toate mișcărilor sunt supuse la legi fixe și necesare. Cea mai principală din aceste legi este că mișcarea nici nu se naște, nici nu dispăre, ci ea se schimbă numai în modalitățile sale conservând astfel acelaș echivalent cantitativ. De aceea de câte ori vedem că o peatră, o plantă, un animal se mișcă, această mișcare este efectul unei impulsii anterioare date acestor corpuri, adică a unei mișcări anterioare care a încetat prin aceea că s'a transformat în mișcarea actuală a acestor corpuri. Omul considerat obiectiv nu face excepțiune la această regulă. De câte ori lucrurile exterioare dau o impulsione oare-care sistemului nervos a omului prin canalul organelor sensitive, de atâte ori se produce o mișcare interioară sau exterioară a trupului sau a unei părți a trupului omenesc; și vice-versa, de câte ori trupul omului execută o mișcare materială oare-care, de atâte ori el a primit o impulsione materială prin canalul simțurilor sau altfel.

Toate mișcările ce se eșecută in și prin sistemul nervos se reduc la ceea ce se numește *acțiuni reflexe*: o impulsione se produce in capătul nervului sensitiv, aceeași impulsione dă naștere la o mișcare care transformându-se poate de o mulțime de ori, percurge nervul sensitiv, celulele internervale, nervul motoriu, pentru a eși apoi prin capătul acestui nerv sub forma de mișcarea unui organ oare-care al trupului.¹⁾ Toată activitatea sufletească a omului se reduce deci pentru simțul meu exterior la o mișcare moleculară a sistemului nervos de aceeași natură cu mișcarea moleculară a celorlalte corpuri din lume.—Și cum aș putè eu să concep altfel sufletul unui om pe care *nu-l cunosc decât* prin ajutorul simțului meu exterior, și care imi face prin canalul acestui simț *acéeași impresiune* in privința forțelor sale ca și ori-care alt corp material din natură? Este adevărat că prin simțul meu *interior* mai capăt o cunoștință de altă natură despre sufletul meu; dar această cu-

¹⁾ Pentru mai multă lămurire vezi intre altele „*Théorie du fatalisme*“

noștință se raportă numai la sufletul meu, și nu o pot întinde și la sufletele celorlalți oameni decât pe calea analogiei. Însă calea analogiei este, mai cu samă în această materie, așa de puțin sigură, încât prin ea aș pute cam cu aceeași dreptate atribui tuturor corpurilor materiale din lume o activitate sufletească unită cu conștiință.

Dar dacă este vorba să argumentăm numai decât cu analogii, atunci eată una mult mai bine fundată, cu care se poate da o explicațiune mai științifică cunoștinței subiective a sufletului:

Se știe că orbul din naștere care capătă vederea la o vârstă mai înaintată în urma unei operațiuni chirurgicale, când vede pentru prima oară un obiect pe care nu-l atinge cu mâna dar pe care îl cunoaște foarte bine prin experiența simțului pipăirii, nu poate să recunoască obiectul numai cu vederea. Mai mult decât atât. El nu poate să găsească nici chiar cea mai mică asemănare între imaginea obiectului formată de organul optic și imaginea formată de organul pipăirii; așa

că el are convingerea că aceste doue impresiuni vin de la două lucruri cu totul deosebite prin natura lor. Această convingere nu incetează decât când el privește și pipăe *in acelaș timp* obiectul; și numai după ce se stabilește prin experiență asociațiunea acestor doue feluri de senzațiuni, el poate cunoaște *in genere* calitățile optice ale unui obiect prin simpla lui pipăire, sau calitățile-i tactice prin simpla lui privire.

Prin analogie¹⁾ trebuie să admitem, că simțul interior al omului se află în mod permanent față cu simțul exterior, în aceeași situație în care se află simțul pipăirii față cu simțul vederii la orbul operat, în cele d'întăi momente când el privește obiectele din jurul seu. Cunoștințele simțului interior nu pot fi identificate cu cunoștințele simțului exterior, precum la orbul operat cunoștințele câștigate prin simțul pipăirii nu pot fi identificate cu acele câștigate prin simțul vederii. O idee, de exemplu, nu poate fi

¹⁾ D. Taine a relevat pe cât știu cel întâi această analogie într'un articol publicat în *Revue philosophique* din 1877.

identificată cu o mișcare a oare-căror molecule din creier, precum la orbul operat forma unui pahar simțită cu pipăitul nu poate fi identificată cu imaginea luminoasă a aceluși pahar simțită cu vederea. Intre o idee și o mișcare moleculară este un abis ce nu se poate trece, precum este la orbul operat între paharul pipăit și paharul privit. Omul crede că ideea este o putere cu totul deosebită de mișcarea unei molecule cerebrale, și că ea trebuie să purceadă de la o substanță cu totul alta decât aceea care constituie o moleculă cerebrală, intocmai precum și orbul operat crede că paharul simțit cu pipăitul e cu totul altul decât paharul simțit cu vederea. Omul *continuă în toată viața lui* a crede că o idee este altă ceva decât o mișcare moleculară, și că este un abis între aceste două lucruri, pentru că în toată viața lui nu se întâmplă o singură dată ca, *în același timp* în care ideea se formează sau subsistă în capul său, el să vadă și să pipăie moleculele respective a creierului său, făcând diferite experimente concordante; intocmai precum or-

bul operat, pe câtă vreme paharul n'a fost încă pipăit și văzut în acelaș timp de dănsul, continuă a crede că paharul pipăit este altul decât cel privit.

Din toate aceste rezultă că creerul cu mișcările lui și sufletul sunt unul și acelaș lucru, pe care însă ni-l reprezentăm în două feluri deosebite, pentru că-l cunoaștem prin intermediarul a două simțuri deosebite ce sunt impresionate de dănsul în mod deosebit.

Cu argumente de felul acesta materialistii sunt pe cale de a isbuti să dea o explicațiune materialistă facultăților sufletești, și a stărpi prin aceasta din filosofie credința în acea ființă sau substanță de natură nematerială pe care spiritualiștii și-o inchipuesc când întrebuintează cuvântul suflet sau spirit.

Cu mai multă ușurință par a isbuti materialistii în a da o explicațiune materialistă creațiunii lumii, și în a desrădăcina prin aceasta credința în Dumnezeu. La acest rezultat contribuiesc mai cu samă transformiștii prin lucrările lor. Este adevărat că mulți transformiști sunt încă teiști;

dar aceasta nu-i oprește de a pregăti fără voea lor viitorul ateismului.

În resumat progresul materialismului se poate descrie din punctul de vedere al materialiştilor în modul următor:

A fost un timp când omul nu putea să-și explice în mod natural nimic. De aceea el atribuea totul voinței unor ființe inchipuite pe care le numea suflete, spirite, zei, etc. De la un timp el a început să-și explice în mod natural unele lucruri, care prin aceea însuș deveneau propriu vorbind *cunoscute*. Cu progresul civilizației numărul lucrurilor cunoscute s'a mărit din ce în ce în paguba numărului lucrurilor *necunoscute* care continuau a fi puse tot pe sama spiritelor. Spiritul deci n'a fost decât o inchipuire destinată a masca ignoranța omului în privința lucrurilor necunoscute încă. Cu alte cuvinte spiritul n'a fost decât o *necunoscută*, un x , a căria valoare rămănea de aflat. Acest x nu se mai raportează astăzi, în urma progresului făcut, decât la activitatea psihică a omului și la creațiunea lumii, primind denumirile respective de suflet și

Dumnezeu. Dar in curënd activitatea psihică și creațiunea vor fi pe deplin explicate materialicește, și atunci vor dispăre din filosofie și inchipuirile numite astăzi suflet și Dumnezeu.

Am arëtat felul in care s'au dezvoltat ideile metafisice ale perioadei materialismului, ceea ce ne dă o idee lămurită și despre felul in care s'au dezvoltat ideile metafisice ale fie-căria din perioadele precedente. Pe urmă am reprodus ca exemple câteva argumentațiuni de ale materialiştilor asupra punctelor ce nu sunt încă definitiv căștigate de dënșii. Din aceste argumentațiuni se vede între altele că atât materialişti cât și spiritualişti de toate speciile consideră concepțiunea forței materiale, care este principiul universal pentru cei d'intăi, ca diametral opusă cu concepțiunea spiritului care e principiul universal pentru cei de-al doile. Cu toate acestea atât forța pentru materialişti cât și

spiritul pentru spiritualiști represintă cauza primă a lucrurilor, punctul cel de pe urmă la care au ajuns cercetările noastre, acel ceva care nu se mai poate analiza, și care trebuie să fie admis în știință ca un simplu articol de credință. Aceeași dificultate pe care o încearcă materialistul când voește a defini forța, o încearcă și spiritualistul ce voește a defini spiritul. Mai mult decât atâta. Materialistul își inchipuește la urma urmei forța în mintea sa *cam* în acelaș fel în care spiritualistul cel mai înaintat își inchipuește aceea ce numește el substanța spirituală. Toate aceste dove-desce că deosebirea dintre materialism și spiritualism nu este așa de radicală pe cât și-o inchipuesc partizanii respectivi ai acestor sisteme, și că lupta dintre acești adversari este abia *ceva mai mult* decât o simplă sfadă pentru cuvinte.

Dacă observăm cu atențiune nenumăratele sisteme metafisice câte au fost propuse din timpurile cele mai vechi până în zilele noastre, vedem că cea mai mare parte din ele sunt identice în fond și nu se deosebesc decât prin cuvintele între-

buințate, așa fel că dacă partizanii respectivi ai acestor sisteme s'ar înțelege bine asupra înțelesului cuvintelor întrebuintate de dănsii ei s'ar găsi de acord în fond. Dacă dăm de-o parte sistemele ce se deosebesc numai prin cuvinte, rămân celelalte mai puține la număr care în adevăr se deosebesc în fond, deși bine înțeles, cu mult mai puțin decât își inchipuiesc obiceiuit partizanii lor. Deosebirile reale ce există între aceste din urmă sisteme se rapoartă numai la *aspectul* principiilor metafisice universale și la *mărimea șjerei* acestor principii. Mă explic.

Ideile metafisice, ca ori-care altele, fiind scoase prin abstracțiune din imaginile lucrurilor ce cunoaștem prin experiență, conservă ceva din aspectul acestor lucruri. Astfel din timpurile cele mai vechi până la o epocă relativ recentă omul concepe spiritul (sufletele, zeii, etc.), adică cauza tuturor lucrurilor, sub o formă omenească, pentrucă în tot timpul acesta obiectul aproape exclusiv al atențiunii, al cercetărilor și al cunoștințelor experimentale ale omului este omul ca persoană. Spiritualisții

cei mai înaintați din timpurile din urmă concep spiritul ca o substanță netangibilă, nedefinită, fără formă și fără întindere, pentru rațiunea că acești spiritualiști își îndreaptă toată atențiunea lor la facultățile psihice pe care le studiază în mod exclusiv prin observațiunea internă, neluând în băgare de seamă trupul, și cu atât mai puțin forma lui. Pe când escesul observațiunii interne și a meditațiunii lipsite de experiență exterioară face pe spiritualiști să conceapă spiritul ca o substanță fără întindere, fără formă și netangibilă, escesul observațiunii exterioare și studiul aproape exclusiv al corpurilor face pe materialiști să conceapă forța ca ceva resistant, tangibil și răspândit în spațiu, ca ceva înfirșit acăreia formă amintește pe cea a corpurilor. — Din aceste se vede că aspectul pe care cineva îl dă principiilor metafisice universale este acel ce rezultă prin generalizare din aspectul lucrurilor către care cineva a îndreptat mai mult atențiunea sa, și a cărora observare internă sau externă i-a procurat cele mai multe din cunoștințele sale. De aici re-

sultă că afară de aspecturile descrise mai sus principiul metafisic al cauzei prime poate avè o mulțime alte aspecte mai mult sau mai puțin deosebite, aceste variind la fie-care popor și chiar la fie-care individ cu genul de viață, de ocupațiune și prin urmare de cunoștinți experimentale ale fie-căruia.

Trec acum la deosebirea cea mai importantă, adică la deosebirea de întindere a sferei principiilor metafisice.

Omul primitiv, fiind foarte mărginit, nu poate cunoaște și nici cuprinde cu mintea sa decât un foarte mic număr de lucruri pe care le raportează la un foarte mic spațiu și la un foarte scurt timp. Cu alte cuvinte sfera în care cugetarea omului primitiv se poate învêrți cu privire la cantitatea materiei, a spațiului și a timpului este foarte mică. De aici rezultă însă că și principiile metafisice, care prin natură lor se raportă la totalitatea lucrurilor cunoscute sau chiar imaginabile, au la omul primitiv o sferă foarte mică. Dar sfera de cugetare, și prin urmare și sfera principiilor metafisice, se lărgesc treptat cu cât

omul înaintează pe calea civilizațiunii, cu cât cunoștințele sale experimentale se înmulțesc și inteligența sa se dezvoltă prin diferențierea organelor cerebrale. Acest progres se face treptat de la perioada fețișismului până la perioada materialismului, în această din urmă omul putând cuprinde cu mintea sa o mai mare cantitate decât totdeauna de materie, de spațiu și de timp.

Prin sfera de cugetare înțeleg aceea care cuprinde nu numai lucrurile pozitiv cunoscute, dar și acele care se pot macar imagina. De aceea perioada materialismului este caracterisată nu numai prin un număr mai mare decât totdeauna de cunoștinți pozitive, dar și prin puterea imaginațiunii de a pătrunde mai departe decât totdeauna în infinitatea spațiului, timpului și a materiei. S'ar pute obiecta că omul a avut în totdeauna idee de infinit, și că imaginațiunea a găsit în acest infinit totdeauna acelaș câmp liber pentru creațiunile sale. Este însă de observat că infinitul, deși purtând în totdeauna acelaș nume, n'a fost în toate timpurile conceput tot într'un fel: el n'a fost, dacă aș

putè zice așa, tot una de mare pentru mintea omului in toate timpurile. Și apoi ideea infinitului nu este in ultima analiză, dupăcum am arătat aiure (Théorie du fatalisme), decât ideea neputinței noastre de a trece chiar cu imaginațiunea dincolo de oare-care *limite de cantitate*; așa fel că in realitate câmpul liber al imaginațiunii nu este infinitul in înțelesul seu obicînit, ci o parte limitată dintr'ensul. Inșă *limetele de cantitate* a materiei, a spațiului și a timpului, până la care imaginațiunea poate ajunge nu au fost acelaș in toate perioadele ideilor metafisice. Aceasta se poate dovedî prin progresul ce a făcut omul in facultatea de a numera, de oare-ce numărul este ideea abstractă a cantității relative, și numerarea este operațiunea intelectuală prin care cineva inaintează cu concepțiunea treptat pe calea infinitului de mare și pe aceea a infinitului de mic.

Se știe că sunt și astăzi oameni sêlbateci care nu pot numera decât pe degete, și încă numai până la numărul cinci, dincolo de care ei nu știu să zică decât *mulți*. Și aceasta nu li se întemplă pentrucă nu au cuvinte cu care să esprime numere mai mari, ci pentru

că nu pot să realizeze astfel de numere în conștiința lor. Mai întâi ei nu concep chiar un număr ce nu trece peste cinci decât văzând sau inchipuindu-și că ved degetele respective. Cât pentru numerele mai mari ei nu pot să le conceapă în mod abstract, pentru că nu pot să privească deodată în imaginația lor mai multe degete sau alte unități decât cinci; și chiar dacă ved în realitate mai multe obiecte decât cinci, ei își fac o idee confuză despre numărul lor, de aceeași natură cu ideea pe care ne-o facem noi la prima vedere a unei banițe de fire de nisip.

—Dar cu cât omul înaintează pe calea civilizațiunii, cu atât el poate realiza în mintea sa numere abstracte mai mari. În perioada materialismului facultatea de a număra este ajunsă la cel mai înalt grad de dezvoltare. Să nu se creadă însă că în această perioadă omul poate număra până la nesfârșit pentru că poate să înșire cifre neconținute. Un număr este numai atunci realizat în conștiință când toate unitățile lui sunt oare-cum distinct simțite. De aceea când cineva voește să-și dea samă de un număr oare-care, își imaginează încâtva un șir de unități pe care

le trece oare-cum in revistă. Inșă nu toate numerele exprimate prin cifre sunt și realizate in conștiință. Pentru ca să-și poată cineva imagina de exemplu un număr de o sută de mii de soldați, este nevoit a-și imagina mai întâi grupuri, de exemplu, de câte o mie ocupând câte o cantitate cunoscută de teren, și apoi a-și imagina numărul mai mic al acestor grupuri; și cu toate aceste artificii, se găsește mai totdeauna că ideea formată prin meditațiune despre cantitatea de o sută de mii de soldați, este deosebită de aceea pe care și-o formează cineva când vede cu ochii la un loc acest număr de soldați. In regulă generală un număr prea mare nu se poate realiza in conștiință decât prin împărțirea lui in părți mai puțin numeroase decât unitățile primitive. Dar și cu mijloace de aceste tot se ajunge la o limită peste care imaginația nu poate trece. Dacă numărul este din cale afară mare, atunci ne facem o idee foarte vagă despre densusul numai prin numărul cifrelor care-l exprimă. Dar aceasta nu insemnează că cantitatea reală este concepută. Inșfirșit s'a putut intrebuinta la diferite grade de civilizație expresiuni ca a-

ceste: „multe ca nisipul mărilor,“ sau „multe ca unitățile unui număr scris cu un șir de cifre care s'ar întinde de la pământ până la lună“. Dar aceste expresiuni nu dovedesc de loc gradul aptitudinii de a numera și întinderea sferei de cugetare, pentru că ele enunță cantități care nu se pot încă nici pe departe realiza în mintea omenească. Aceste expresiuni au putut deci fi întrebuintate în toate timpurile, pentru că în totdeauna ele au fost deopotrivă fără înțeles efectiv. Și apoi chiar și cu expresiuni iperbolice ca aceste tot nu poate să meargă cineva până la nesfârșit.

Imaginațiunea are ca punct de sprijin și ca punct de plecare cunoștințele pozitive, și nu se depărtează de aceste cu creațiunile sale decât la o distanță determinată. O comparațiune va lămurii aceea ce voesc să spun: dacă presupunem că globul pământesc reprezintă sfera cunoștințelor pozitive, atunci atmosfera pământului reprezintă sfera pe care imaginațiunea o poate umplea cu creațiunile sale. De aici se înțelege că cu cât sfera cunoștințelor pozitive va fi mai mare, cu atât și sfera imaginațiunii se va

intinde mai departe. Însă perioda materialismului fiind aceea în care omul are cel mai mare fond de cunoștinți pozitive, tot în această perioadă el are și imaginațiunea cea mai largă.

Din cele de mai sus se vede că măsura întinderii sferei de cugetare este în acelaș timp și cea mai dreaptă măsură a gradului de dezvoltare al ideilor metafisice, și prin urmare al gradului de civilizație al omului. Însă, fiindcă în practică sfera imaginațiunii este greu de apreciat, și fiindcă de altminteră această sferă se află într'un raport constant cu sfera cunoștințelor pozitive, de aceea în practică este de ajuns a măsura pe această din urmă pentru a avea o idee de gradul de dezvoltare al ideilor metafisice, și prin urmare de gradul civilizațiunii.

Am zis că măsura progresului ideilor metafisice este în acelaș timp măsura gradului de civilizație; de oare-ce ideile metafisice se dezvoltă paralel cu toate celelalte elemente ale civilizațiunii. Și în adevăr, eată ce se poate constata din istoria dezvoltării diferitelor elemente ale civilizațiunii:

a) În domeniul adevărului și al științelor,

domeniu explorat de inteligența propriu zisă, vedem nu numai că științele speciale se înmulțesc din ce în ce prin diferențiere, dar că fie-care din aceste științi mărește din ce în ce fondul cunoștințelor respective, împingând din ce în ce mai departe marginile sferei sale proprii, până când ajungem la perioada materialismului unde științele pozitive sunt și mai numeroase și cu sfere mai întinse decât totdeauna. Complexul tuturor sferelor științelor speciale constituie sfera filosofiei pozitive, și este o parte numai din sfera metafisicei, anume, acea parte solidă pe care am comparat-o mai sus cu globul terestru.

b) In domeniul utilului sau al artelor utile, vedem că, cu cât omul a înaintat în civilizație, cu atât el și-a înmulțit și și-a perfecționat armele pentru lupta vieții, luptă pe care a purtat-o cu un succes din ce în ce mai mare și pe un câmp din ce în ce mai larg, astfel că sfera până la marginile căreia el poate pătrunde cu armele sale victorioase este mai largă decât totdeauna în perioada materialismului.

c) In domeniul binelui sau al moralei,

domeniu prin excelență al sentimentelor născute din instinctul de conservare socială, vedem că iubirea și solidaritatea care leagă mai mulți indivizi la un loc se întind mai întâi la membrii aceleiași familii, și apoi treptat și succesiv, cu cât omul se civilizează, la membrii aceluiaș trib, la ai aceleiași națiuni, la ai aceleiași rase, și până la ai omenirii întregi. Astăzi când gradul de civilizație este mai înalt decât totdeauna, sentimentele umanitare și solidaritatea ce rezultă din ele leagă pe toți indivizii omenești mai strins decât totdeauna. Sfera iubirii omenești s'a lărgit deci treptat până a cuprins în ea pe toți indivizii omenești, și tinde a se lărgi încă pentru a cuprinde treptat încă și alte ființi organice.

d) În sfârșit, *in domeniul frumosului sau al frumosașelor arte*, domeniu prin excelență al imaginațiunii și al creațiunilor ei, vedem că cu cât omul este mai civilizat, cu atât el găsește frumuseți mai în adâncul lucrurilor, fiind adică impresionat de părțile cele mai delicate, mai intime și mai puțin evidente ale acestora, și cu atât el se cufundă mai mult în infinit pentru a găsi acolo, sau

mai bine zicând, pentru a-și crea acolo în libertate frumusețile acărora lipsă o simte și pe care nu le găsește în sfera cunoștințelor pozitive. De altă parte, cu cât omul înaintează pe calea civilizațiunii, cu atât artele frumoase se înmulțesc prin diferențiere, și cu atât fie-care artă specială lărgeste sfera concepțiunilor pe care ea are ale intrupa, ale sensibilisa; așa fel că sferă generală a concepțiunilor și a creațiunilor artistice se află mai largă în perioada materialismului decât totdeauna.

Se înțelege că ori-ce artist, fie el pictor, musicant, literator, etc., care este la înălțimea culturei generale din timpul în care trăește, dă ca bază lucrărilor sale artistice datele științelor pozitive din acel timp, și numai deasupra acestei baze, adică numai pentru ceea ce trece dincolo de sfera cunoștințelor pozitive ale timpului, el clădește cu creațiuni proprii de ale imaginațiunii sale. Este adevărat că cei mai mulți artiști din timpurile noastre, mai cu samă literatori și sculptori, se mărginesc în a imita modelurile remase de la Greci și Romani, adică a face opere care ar fi potrivite pentru starea

de cultură a Grecilor și a Romanilor dar nu pentru a noastră. Rutinarii însă și imitatorii servili nu se pun la socoteală când e vorba de a constata și a caracteriza faza actuală prin care trece inteligența generală. Pe lângă rutinari, care după natura lucrurilor trebuie să fie mai numeroși, se află și artiști originali care se inspiră de la epoca în care trăesc și crează opere în conformitate cu cultura generală a acestei epoci.

Aceste câte-va observațiuni pe care le fac în treacăt în privința artelor frumoase pot să pară nedrepte și pot să fie chiar neînțelese. Voiu ave însă ocasiunea a le justifica, ale complecta, a le desvolta și a le lămuri într'un studiu special.

Am zis mai sus că sfera metafisicei cuprinde pe lângă sfera filosofiei pozitive pe care am comparat-o cu globul terestru, și sfera creațiunilor imaginare pe care am comparat-o cu atmosfera pământului. Prin această din urmă sferă metafisica se ține de frumoasele arte. Și în adevăr, metafisica are prin natura ei o parte cu totul ipotetică care este inaccesibilă științelor pozitive și care este cu totul lăsată imaginațiunii. Metafiscul

se compoartă cu această parte ipotetică, poate chiar fără știrea lui, intocmai ca un artist: el o intocmește, o sistematizază, o fasonază după gustul și predilecțiunea sa personală, sau cum s'ar zice în limba artiștilor, după idealul ce el a conceput.

Metafisica deci, prin aceea însuș că îmbrățișează întreaga sferă a cugetării omenești, este în parte știință și în parte artă.

Inștiințare. Introducerea istorică ce se termină aci era destinată să se publice în acelaș volum cu principiile sistematizate a le metafisicei materialiste. Împrejurări grave însă silindu-mă de a înceta cu lucrarea acestei opere pentru un timp nedeterminat, am crezut că nu e reu de a da publicității deocamdată numai introducerea istorică a metafisicei. Dealtmintrele această introducere istorică formează un studiu complet prin sine însuș, și cartea de față poate fi considerată ca o operă completă.

Autorul.

TABLA DE MATERII.

Incercări de Metafizica materialistă.

Introducere istorica. pag. 5

Secțiunea I.

Perioda fetișismului „ 22
§. 1. *Prevestirile* „ 27
§. 2. *Sufletele* „ 32

Secțiunea II.

Perioda idolatriei „ 60

Secțiunea III

Perioda politeismului „ 72

Secțiunea IV.

Perioda monoteismului „ 94

Secțiunea V.

Perioda panteismului „ 110

Secțiunea VI.

Perioda materialismului „ 136

Secțiunea VII.

Observațiuni generale „ 151

VERIFICAT
2007

BIBLIOTECA
CENTRALĂ
UNIVERSITARĂ
BUCUREȘTI

VERIFICAT
2017